

Üçüncü Büyük Depresyon

Sungur Savran

Büyük değişim ve sarsıntı dönemlerinde bilinç her zaman olayların gerisinden gelir. Dünya çapında sosyalist hareketin ve Marksist aydınların bugünkü dünya durumunu kavrayışı gerçekten “acıklı” denmeyi hak edecek bir düzeyde kalmıştır. Ama bunu hiçbir alanda dünya ekonomisinin güncel durumuna ilişkin tespit ve analizlerde olduğu kadar açıkça görmek mümkün değil.

Bundan bir yıl önce İstanbul’da düzenlenen bir siyasal iktisat kongresinde ortaya çıkan tablonun ne kadar gülünç olduğuna kısa bir köşe yazısında değinmiştik.¹ Marksistlerin bir araya geldiği bu uluslararası toplantıda, dünya çapındaki ekonomik krize yaklaşım, esas olarak iki temelde tanımlanıyordu. Bir yandan, “krizin geleceğini biz bildik, ana akım iktisatçılar bilemedi” oyunu vardı. Bu oyunda, devrimin ve sınıf mücadelesinin doğru temellerde verilmesini hedefleyen bir Marksist teorik kaygıdan ziyade, Marksist akademisyenlerin içinde yaşadığı ortamda kendi **mesleki** onurlarını kurtarma kaygısının ağır bastığını hissetmemek mümkün değildi. Öte yandan, Marksistlerin çoğunluğu Keynesçi olmuştu. Program diye ortaya koydukları şey,

¹ “Depresyon bulaşıcı hastalıktır”, *Gerçek*, Ağustos 2011.

bir kamu harcamaları politikasıyla toplam talebi yükselterek ekonomiyi canlandırmayı ve istihdamı arttırmayı hedeflemekten öteye geçmiyordu. Açılış oturumunda, Sraffacı ekolün ve post-Keynesyenlerin² yanına Marksistlerin sesi olarak yerleştirilmiş olan John Weeks gibi yılların Marksist iktisatçısının, eleştiriler karşısında yaptığı kendi itirafıyla, Britanya'nın İşçi Partisi'nin (Labour) 1945 yılındaki programını savunuyor olması, yeterince anlamlı olsa gerekir. O kongrede bulunmayan önde gelen Marksist iktisatçılar da Keynesçi ekonomi politikalarının günümüz ekonomik krize çözüm olacağını ileri sürmekte beis görmüyorlar. David Harvey eski alışkanlıklarından vazgeçmiyor³, günümüz krizini ele aldığı yeni kitabında da Keynesçi bir analizle ekonomi politikası yaklaşımını tekrarlıyor.⁴ İçinden geçmekte olduğumuz krize erkenden cesur bir ataklıkla "21. yüzyılın ilk büyük depresyonu" teşhisini koymuş olan⁵ Anwar Shaikh'in dahi, bu teşhise rağmen devlet harcamalarının artışını krize çözüm olarak sunuyor olması, durumun vahametini iyice açığa çıkarıyor olmalı.

Başka deformasyonlardan da söz edilebilir. Bunlardan bir tanesi, mesleki kaygılarla olmasa bile, ideoloji alanında savaş kazanmayı politik kaygıların önüne koymaya yatkın bir ruh durumudur. Alex Callinicos gibi, Marksist aydınlar arasında son dönemde yüksek prestije sahip olan, ama aynı zamanda Britanya'nın devrimci Marksist gelenekten gelen en güçlü siyasi partisinin de önderlerinden olan birinin dünya ekonomik krizi hakkında yazdığı kitabın başlığı kendi başına öğreticidir: Türkçe'ye gevşek biçimde çevirecek olursak, "Yanılsamalar Yangını". Callinicos'un hangi yanılsamalardan söz ettiğini merak edecek olanlara da alt başlık cevap veriyor: "Liberal dünya-

2 Bu iki düşünce okulu hakkında özet bilgi için şu yazımıza göz atılabilir: "Yarım Yüzyılın Sınavında Sraffa", Piero Sraffa, *Malların Mallarla Üretimi*, çev. Ümit Şenesen, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

3 Bununla Harvey'in eski çalışmalarındaki Keynesçi damarı kast ediyoruz. Bu damarın eleştirisi için bkz. Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yordam Kitap, İstanbul, İkinci Basım, 2011, Bölüm 12, özellikle 231-35 ve 241-43.

4 David Harvey, *Sermaye Muamması. Kapitalizmin Krizleri*, çev. Sungur Savran, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2012.

5 Anwar Shaikh, "The First Great Depression of the 21st Century", *Socialist Register 2011*. Shaikh'in hakkını yememek için şunu eklemeliyiz: O, klasik Keynesçi kamu harcamalarından farklı olarak devletin kendisinin istihdam yaratacağı yatırımlardan söz ediyor. Ama kapitalist ekonominin ve devletin karakterinde başka hiçbir değişiklik söz konusu edilmeksizin, devletin bu tür harcamaların krize panzehir olabileceğini savunmak, bu görece farka rağmen Keynesçi bir bakış açısını yansıtır.

nın çifte krizi”.⁶ Yazar kitabın hiçbir yerinde sınıf mücadelesinin bırakalım ihtiyaçlarına, olasılıklarına dahi ciddi biçimde eğilmiyor.

Bir başka yaklaşım da **özgüllük ve özgünlük saplantısı** olarak anabileceğimiz yaklaşım. Solda çok yaygın bir duyarlılık var: 2008’den sonra artık lime lime olduğu gözle görülen “küreselleşme” ve “postmodern çağ” analizlerinin mirasına inatla sarılan geniş bir kesim, kapitalizm doğasını tümüyle değiştirmiş olduğuna göre, bugün yaşanmakta olan krizin eski krizlerden **ille de farklı** olduğu konusunda, hiçbir araştırmaya dayanmayan bir metodolojik bakış açısıyla, Marksist kriz analizini küçümseyerek “yenilik” talep ediyor. Bu yenilik talebi, eskinin artık geçerli olmadığına dair tipik bir *a priori* aksiyomdan hareket ediyor. İroni şurada ki, dünya ekonomik krizi konusunda burjuva cenahta yapılan ciddi çalışmalar tam tersini söylüyor. Carmen Reinhart ile Kenneth Rogoff ikilisinin, muazzam bir veri tabanı araştırması üzerine yükselen ve burjuva akademik dünyasında şimdiden bir klasik statüsü kazanmış olan son kitabının **temel tezi**, bu seferki iktisadi krizin de eski krizlerin bir tekrarı olduğudur! Bu, alaylı biçimde kitabın başlığına da yansıyor: *Bu Defa Farklı*⁷ başlığı, tam da her finansal çılgınlık (“mania”) episodunda ve onu neredeyse kaçınılmaz olarak izleyen finansal çöküş (“crash”) anında bir özgünlük arayanlarla alay etmek için konulmuş! Bu durumda, “küreselleşme” ve “postmodernizm” ideolojilerine karşı aşılı olması gereken Marksistlerin dahi eski analizlerin yeterli olmadığı önyargısından hareketle özgüllük ve özgünlük saplantısına kapılmasını anlamak mümkün değil.

Bunun karikatür gibi bir örneği, *Praksis* dergisinin kriz sayısı.⁸ *Praksis* Yayın Kurulu için yukarıda saydığımız sorunların hiçbiri mevcut değil. Marksist teori dünya ekonomik krizini bütün temelleriyle kavramış, Marksizmin teori-pratik birliği anlayışı içinde bunun sosyalist hareketin önüne ne gibi görevler yerleştirdiğini çözmüş gibi, sayı, kapağına yazılan tema başlığı ile “Günümüz Krizinin Tarihsel ve Toplumsal Özgünlükleri”ni incelemeye hasredilmiş. Oysa *Praksis*’in kendisine esas alan olarak belirlediği teorik-

6 Alex Callinicos, *Bonfire of Illusions The Twin Crises of the Liberal World*, Polity Press, Cambridge, 2010. Callinicos’un “çifte kriz”den kastı, ekonomik kriz ve emperyalizmin savaşlarının karşılaştığı engeller. Ne var ki, bu ikincisine kanıt olarak aldığı örnek son derece de talihsiz. Rusya’nın Gürcistan üzerinde kazandığı zaferin emperyalizm için bir geri adım olduğu açık, ama bu savaş öyle yanlısaları ortadan kaldıracak türden büyük bir önem taşımaktan çok uzak bir tarihsel olay.

7 Carmen M. Reinhart/Kenneth S. Rogoff, *Bu Defa Farklı. Finansal Çılgınlığın 800 Yıllık Tarihi*, çev. Levent Konyar, NTV Yayınları, İstanbul, 2010.

8 *Praksis*, 22, Bahar 2010.

ideolojik mücadele alanında dahi ne meselelere ışık tutuyor kriz: Onyıllardır kendine “Marksist” adını yakıştıran teoriler “küreselleşme”nin “mevsimler gibi kaçınılmaz” bir buldozer gibi ilerlediğini, kapitalizmin sıhhat ve afiyetinin yerinde olduğunu iddia etmiyor muydu? Bu konu biraz tartışılmaya değer mi? Marksizmin temellerine çok daha bağlı olanlar dahi, burjuva devletin artık kriz eğilimlerini kontrol altına aldığına, eski tip krizlerin tarihe karışmış olduğuna inanmıyorlar mıydı? 1995 ya da 2005 yıllarında, dünya kapitalizminin yakında 1930’lu yıllara benzer derin bir ekonomik krizle sarsılacağını söyleyen bir Marksiste öteki Marksist arkadaşları meczup muamelesi yapmaz mıydı? İçinden çıkmakta olduğumuz dönemin, burjuva ideolojisine teslimiyeti kendi saflarımızda bile ne kadar derinleştirdiği ortada iken, *Praksis*’in **sadece** özgünlük arayışına girmesini nasıl nitelemeli? En özlü niteleme şu olur herhalde: Kapitalizmin yaşadığı sarsıntının derinliğine rağmen, o dönemin içinden belli ki henüz çıkamamışız!

Yukarıda eleştirilen yaklaşımların hiçbir değeri olmadığını söylemiyoruz. Bunların her biri meselenin belirli bir ya da birkaç boyutuna ışık tutabilir. Krizlerin öngörülmesi veya ideolojik mücadele veya içinden geçmekte olduğumuz dönemin özgül niteliklerinin kavranmaya çalışılması, bunların her biri kendi içinde değerli işlerdir. Ama bu çabalar yerli yerine ancak yaşadığımız krizin temel karakteri doğru biçimde kavranırsa oturacaktır.

Bugün dünyanın içinden geçmekte olduğu ekonomik krizin doğru biçimde kavranması ise ancak belirli noktaların berraklaştırılması ile mümkündür. Birincisi, yaşadığımız kriz, kapitalizmin belirli aralıklarla sık sık tekrarlanan basit krizlerinden biri değildir. Bu üretim tarzının tarihinde ancak uzun zaman aralıklarıyla görülmüş olan ve beraberinde büyük toplumsal ve siyasal çalkantılar getiren bir büyük depresyondur.⁹ Bu tespiti yapmayan krizi doğru biçimde anlayamamış demektir. Marksist teori açısından bu krizin gelmekte olduğunun öngörülüp öngörülmediği önemli olabilir. Ama kriz geldiği zaman doğasını kavrayamayan bir teori, krizin gelmekte olduğunu görmüş ya da görmemiş, ne önemi var. Gelecek şey geldikten sonra bile doğasını doğru teşhis edemiyorsanız, öngörü sadece 0 ile 1 seçimlerinin olduğu, içi boş bir

⁹ Latince kökenli “depresyon” ile Arapça kökenli “buhran” sözcükleri arasında bu bağlamda hiçbir fark yoktur. Her ikisi de aynı olguya işaret eder. *Devrimci Marksizm*’in dünya ekonomik krizinin patlak vermesinden sonra bu krizi ele alan ilk dosyasında Kurtar Tanyılmaz’ın yazısı “buhran” kavramını kullanarak bizimle aynı tespiti yapmış oluyordu: “21. Yüzyılın İlk Büyük Buhranına Doğru”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010. Aynı terminolojik farklılık, bizimle aynı tespiti paylaşan E. Ahmet Tonak’ın bu konudaki kitabının başlığında da görülüyor: *Batan Piyasalar: 21. Yüzyılın İlk Buhranı*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010.

spor toto oyununa dönüşür!

İkincisi, bu tespitin bir sonucu olarak, krizin muazzam büyük sarsıntılar doğuracağı, yani **kapitalizmin gelişmesinde yeni bir dönemin açıldığı** gerçeğinin saptanmasıdır. Büyük depresyon öylesine derin bir krizdir ki, geçici ve kısa krizlerden farklı olarak, çözümü için sosyo-ekonomik hayatın büyük altüst oluşlardan geçmesini gerekli kılar. Sınıfları, her türlü tampon mekanizmaların ortadan kalktığı bir bağlamda sert bir biçimde karşı karşıya getirir. Kapitalist devletler arasında keskin bir rekabeti kışkırtır, savaş olasılıkları doğurur. Bütün bunlardan dolayı da sadece ekonomik bir olay olarak analiz edilemez. Toplumsal hayatın bütün alanlarına uzanan bir analize ihtiyaç yaratır.

Üçüncüsü, Keynesçi ekonomi politikalarının kısmi etkileri ne olursa olsun (bu noktayı aşağıda tartışacağız), büyük depresyonlardan kamu harcamalarını arttırmaya dayanan Keynesçi politikalarla çıkmayı hayal etmek, depresyonun gerçek doğasından hiçbir şey anlamamak anlamına gelir. Depresyona getirilecek çözüm, teknik ekonomi politikaları alanının ötesinde, sınıf mücadelelerinin, sosyo-ekonomik modellerin, hatta uygarlık biçimlerinin belirlediği bir süreç olarak yaşanacaktır.

Nihayet, dördüncüsü ve dünya tarihsel açıdan en önemlisi, her büyük depresyon aslında kapitalizmin sınırlarının bir somut belirtisi, bir habercisidir. Kapitalist üretim tarzının, tarihsel gelişmesi içinde doğan çelişkiler sonucunda artık olanaklarını tüketmeye başladığının, kendi ürünü olan üretici güçleri kucaklayamadığının bir ifadesidir. Yani **büyük depresyon kapitalizmin tarihsel gerilemesinin somut biçimde ortaya çıkışıdır**. Bu demek değildir ki kapitalizm kaçınılmaz olarak sonuna gelmiştir. Lenin'in bir yerde ifade ettiği gibi, ekonomik olarak içinden çıkılmayacak durum yoktur. Ama kapitalizmin ortadan kaldırılmasının somut bir olanak ve ihtiyaç olarak insanlığın gündemine oturduğu bizce açıktır.

Bu yazı bu noktaları ortaya koymaya çalışacak. Kapitalist dünya ekonomisinin çelişkilerinin insanlığı nereye getirdiği, bunun sonucunda politik alanda ne tür bir olasılıklar yelpazesi yarattığı araştırılacak. Yazının bir bölümü Kurtar Tanyılmaz'ın dergimizin 10-11. sayısında yayınlanmış olan yazısıyla ortak fikirlerden hareket ediyor, ama kapsamı farklı.¹⁰

Bu noktada bir uyarı gerekli: Bu yazı özgül olarak Türkiye ile ilgili değil. Meseleleri dünya çapında ele alıyor. Okuyucu bu sayfalarda okuduğu tabloyu Türkiye ekonomisinin son dönemde yaşadığı hızlı ekonomik büyü-

10 Bkz. 9 no.lu dipnotta sözü edilen makale.

me ile karşılaştırdığında bağları kurmakta zorlanabilir. Bu konuya aşağıda dünya ekonomisi içinde tempo farkları konusunda söylediklerimizle genel olarak değinmiş olacağız. Ama yazının ana gövdesine girerken okuyucuya Türkiye’den daha üst bir soyutlama düzeyine geçerek meseleleri dünya ekonomisi ölçeğinde düşünmeye çalışması için bir çağrı yapmak uygun düşecektir.

30 yıl krizden Üçüncü Büyük Depresyon’a

Kapitalizmin tarihinin krizlerle örülü olduğu, sermaye birikiminin canlılık ve durgunluğun birbirinin yerini aldığı bir köşe kapmaca biçiminde geliştiği, artık pek gizlenebilen bir sır değil. Bu köşe kapmacaya iktisat literatüründe “çevrim” adı veriliyor: Her biri canlılık, aşırı ısınma, çöküş ve toparlanma evrelerinden oluşan, birbirini düzenli olarak izleyen dönemler bunlar. Çevrimlerin değişik türleri var, her biri de bir iktisatçının adıyla anılıyor. Kitchin çevrimleri daha ziyade işletmelerin stok biriktirmeleri ve boşaltmaları ile ilgili ve yaklaşık üç yıllık bir süreleri var. Juglar çevrimleri fabrika ve teçhizata yapılan yatırımların döngüsel karakteri ile ilgili ve ortalama süreleri yedi-sekiz yıl. Nihayet, önce 20. yüzyıl başı Rus istatistikçisi Kondratyef’in adıyla anılan, ama daha sonra uzun dalga adı altında farklı iktisatçılar (Immanuel Wallerstein, Chris Freeman, bir bakıma Joseph Schumpeter vb.) tarafından büyük teknolojik dalgalar temelinde teorileştirilen bir çevrim türü daha var.¹¹ Bu çevrimler çok daha uzun. Elli-altmış yıla yayılıyor ve genişleme ve durgunluk yönlü iki evreye ayrılıyor bunlar.

Uzun dalgalar teorisinin bir de Marksist çeşitlemesi var. Temelleri Trotskiy’in bir makalesine dayanan bu son teorinin esas önemli isimleri Ernest Mandel ve Anwar Shaikh.¹² Bu teori, öteki uzun dalgalar teorilerinden iki bakımdan keskin biçimde farklılaşır. Birincisi, krizin doğmasına yol açan, kâr oranında sermayenin organik bileşimindeki yükselişe bağlı olarak ortaya çıkan düşüş eğiliminin güncelleşmesidir. Yani bu yaklaşım ayaklarını sağlam biçimde Marksist kriz teorisine basmaktadır. **Uzun dalganın durgunluk evresi, sermayenin aşırı birikim krizidir.** İkincisi, krizin başlangıcı ile krizden çıkış arasında bir **asimetri** vardır: Kriz sermaye birikiminin

11 Çevrim türleri için bkz. Charles P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crises*, gözden geçirilmiş edisyon, Basic Books, 1989, s. 17.

12 Ernest Mandel, *Kapitalist Gelişiminin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991; Anwar Shaikh, “The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence”, Alfred Kleinknecht, Ernest Mandel ve Immanuel Wallerstein (der.), *New Findings in Long Wave Research* içinde, Macmillan Press, Londra, 1992.

ekonomik alandaki eğilimlerinin ürünü iken, krizden çıkış çok çeşitli alanlarda ortaya çıkan birçok gelişmenin nihai olarak sınıf mücadelesi dolayısıyla belirlediği bir süreçtir.

Kapitalizmin tarihini, biri sermaye birikiminin hızlı ve nispeten pürüzsüz tarzda geliştiği, öteki ise birikim temposunun hissedilir biçimde düştüğü ve sert krizlerle bezeli iki evreden oluşan uzun dalgalı temelde okumak mümkün. İstatistikler, kapitalizmin gittikçe genişleyen alanında (önce Batı Avrupa, sonra Kuzey Amerika, sonra Japonya, sonra yavaş yavaş dünyanın geri kalanı), Fransız devrimi ile 1815 arasında, 1848-1873 döneminde, 1896-1920'li yıllar arasında ve 1945-1975 arasında, sermaye birikiminin canlı bir tempoda geliştiğini, buna karşılık 1815-1848, 1873-1896 ve 1929-1945 arasında büyümenin çok daha yavaş ve sarsıntılı gerçekleştiğini doğruluyor.

Canlı birikimin son evresi görüldüğü gibi 1945-1975 arasında olmuş. Kapitalizmin içinden geçmekte olduğumuz kriz dönemi, bu son tarihte başlıyor. 1974-75 resesyonu (daralması) bu bakımdan bir dönüm noktası. Hemen öncesinde petrol ihracatçısı ülkelerin örgütü olan OPEC'in petrol fiyatlarını arttırmış olmasından dolayı başlangıçta “petrol krizi” olarak anılan bu resesyona, aslında bizim daha önce “30 yıl krizi” olarak anmış olduğumuz¹³ bir uzun durgunluk evresinin açılış perdesi olmuştur. Bu dönem, çeşitli bakımlardan kendisinden önceki durgunluk evrelerine benziyor. Büyüme yavaşlıyor, işsizlik oranı görece olarak artıyor, en önemlisi ise bütün bu dönem boyunca daha önceki evrede hiç görülmemiş ciddiyette birtakım finansal krizler patlak veriyor. Bu finansal krizlerin yalnızca en önemlilerine hızla göz gezdirecek olursak, 1982'de gelişmekte olan ülkeler borç krizi olarak anılan sarsıntıda Meksika, Brezilya ve bir dizi başka ülke iflasın eşiğine geliyor¹⁴; 1987'de New York borsası tarihinin en büyük çöküşlerinden birini yaşıyor¹⁵; 1994'te “tekila krizi” diye ünlenen bir episodda Meksika yeniden iflasın eşiğine geliyor; 1997-98'de ünlü Asya krizinde bu kıtanın (üstelik çok hızlı büyüyen) birçok ülkesi (Endonezya, Tayland, Güney Kore, Malezya vb.) ağır bir borsa çöküşü eşliğinde sarsıntı içine giriyor; 1999'da Rusya moratoryum ilan ediyor, 2001-2002'de ise Arjantin ve Türkiye neredeyse bütünüyle iflas ediyor. (Türkiye'nin Meksika'ya paralel bir 1994 krizi ve Rusya'ya paralel bir 1999 krizi de var.)

Ama 1975-2005 arası yaşanan 30 yıl krizini, 1873-1896 arasındaki dönemden de, 1929-1945 arasındaki dönemden de ayıran bir şey var. Bu finan-

13 “30 yıl krizi”, *İşçi Mücadelesi*, eski dizi, sayı 14, Eylül-Ekim 2004.

14 Bkz. Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

15 Bu çöküş, Nail Satlığan'ın bu sayımızda yayınlanmakta olan yazısında ayrıntısıyla ele alınıyor.

sal çöküşler hiçbir an dünya çapında genelleşmiyor. Her biri (bazen dünya çapında geçici etkiler yaratmakla birlikte) ağır etkilerini yalnızca tekil ülke ya da bölge içinde hissettiriyor, dünya çapında bir finansal çöküşe dönüşmüyor. Oysa 1873-1896 dönemi ve 1929-1945 dönemi çok sarsıcı birer uluslararası finansal kriz ile açılıyor. İlk dönem, finans piyasalarında bazı yazarların ilk önemli uluslararası kriz olarak nitelediği bir panik ve çöküş ile başlamıştır: Mayıs 1873'te Avusturya'da ve Almanya'da başlayan kriz, önce İtalya, Hollanda ve Belçika'ya, sonra Eylül ayında ABD'ye sıçramış, Avrupa'ya geri dönerek İngiltere, Fransa ve Rusya'yı etkisi altına almıştır.¹⁶ 1929 Ekim ayında New York borsasında yaşanan çöküş ile başlayan kriz ise göz açıp kapayana kadar bütün dünyaya yayılmış, Sovyetler Birliği dışında ileri gelişmiş kapitalist ülkelerden en az gelişmiş olanına kadar bütün ülkeleri etkisine almıştır. Oysa, 1975-2005 arasında yaşanan durgunluk döneminde bütün finansal krizler kısa sürede ve dar bir coğrafya içinde kontrol altına alınabilmiştir.

Bunun sonucu olarak ortaya ikinci bir fark daha çıkıyordu. 30 yıl krizi bir uzun dalganın durgunluk evresi olmasına rağmen, daha önceki durgunluk dönemlerinden farklı olarak uzun süren hızlı büyüme dönemleri ile kısa süren (ama sert) resesyonlar arasında dalgalanıyordu. Büyüme oranı ve sermaye birikimi temposu, 1945-1975 dönemi ile karşılaştırıldığında daha düşüktü, ama uzun dalganın daha önceki durgunluk evrelerine bakıldığında aynı derecede büyük bir sarsıntı yaşanmıyordu. Bu iki fark arasında bir ilişki vardı: 1873 ve 1929'da yaşanan türden büyük finansal krizler ekonomiyi çok uzun süren, kendi dinamikleriyle içinden çıkamadığı, çözümü esas olarak büyük sosyo-ekonomik ve politik çalkantılar aracılığıyla yaratılabilen özel bir kriz türüne sürüklüyordu: depresyon. Bu yüzdendir ki, 1873-1896 krizi Uzun Depresyon veya Büyük Depresyon olarak adlandırılmıştır. 1929-1945 krizi ise (bir öncekinin adının da aynı olduğunu unutturacak bir yalınlıkla) Büyük Depresyon. 1975'te başlayan uzun durgunluk evresinde genelleşmiş bir finansal çöküş yaşanmamış olması, dünya ekonomisini ağır bir depresyon içine girmekten korumuş oluyordu.

İşte 2008 finansal krizi 1974-75'te "petrol krizi" adıyla başlayan uzun durgunluk evresinin gecikmiş depresyonunun tetikleyicisidir, başlangıç noktasıdır. 2008 finansal çöküşü, basit bir "küresel finans krizi" değildir. Bugün yaşanmakta olan krizi solda her kim bu adla anmakta inat ederse, o, kitlelerin krizin karakterini, özel olarak da üretim alanıyla ilişkisini kavrayabilme-

¹⁶ Kindleberger, a.g.y., s. 146.

sini engelleyerek burjuvaziye hizmet ediyor olacaktır.

Finansal kriz önce 2007 yazında ABD’de gayrimenkul piyasasında başladı. Ama genelleşmesi 2008 Eylül ayında Lehman Brothers adındaki Wall Street “yatırım bankası”nın çöküşü sonucunda paniğin bütün dünyaya yayılması ile oldu. Gayet berrak olmalıyız: 2008’de yaşanan bir **finansal çöküş** (“crash”). Ama aynen 1873’te ve 1929’da olduğu gibi, ardında sermayenin üretim sürecinin çelişkileri yatmaktadır. Bu anlamda, 2008, kapitalist üretimin çelişkilerinin gecikmiş biçimde finans alanına yayılması, üretim alanından kaynaklanan krizin finans alanında yaşanan bir kriz dolayısıyla derinleşmesi ve depresyona dönüşümüdür.

2008 finansal çöküşünün üretim alanından kaynaklanan kriz ile ilişkisini biraz daha somut olarak ortaya koymakta yarar var. Bu bize aynı zamanda 1975-2005 arasındaki 30 yıl krizinin neden uzun bir süre boyunca bir depresyona dönüşmemiş olduğunu da açıklayacaktır. Kapitalizmin büyük krizlerinin aşılabilmesi için, krizin kaynağı olan kâr oranındaki düşüşün telafi edilebilmesi, yani kâr oranının yeniden yükselmesi, bunun için ise (her döneme özgü başka birçok değişimin yanı sıra) iki temel koşulun gerçekleşmesi gerekir. Birincisi, işçi sınıfının canlı birikim döneminde elde ettiği haklar, kazanımlar ve mevzilerin sökülüp alınması yoluyla artı değer oranının radikal biçimde yükseltilmesi. Bu konuda, uluslararası burjuvazi erkenden taarruza geçmiş, önce 1980’li yıllardan itibaren neoliberal stratejiyi, daha sonra Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ertesinde 1990’lı yıllardan itibaren küreselci stratejiyi uygulamaya sokarak işçi sınıfı karşısında önemli mevziler elde etmiştir. Ancak bazı kıta ve ülkelerde (Kuzey Amerika, Britanya, Doğu Avrupa, Asya, Türkiye, başlangıçta Latin Amerika) bu alanda önemli atılımlar sağlamakla birlikte bazı başka bölge ve ülkelerde (Batı ve Kuzey Avrupa, 2000’li yıllarda Latin Amerika, özel bir anlamda Ortadoğu) yeterince başarılı olamamıştır.

İkinci koşul, eski dönemin üretkenliği görece olarak düşük sermayelerinin tasfiyesi, üretim alanının dışına çıkması ya da daha üretken sermayeler tarafından yutulması “rasyonalizasyon”a tâbi tutulmasıdır. Bu şekilde ortalama üretkenliğin artışı yoluyla kâr oranındaki düşüş eğilimine karşı eyleyen ikinci bir ana faktör devreye sokulacak ve krizden çıkışın koşullarının oluşması sağlanacaktır. Bu ikinci sürece, Marx’ın terminolojisi ile **sermayenin değersizleşmesi** adını veriyoruz. Değersizleşme, bir bakıma, sadece en güçlülerin hayatta kaldığı bir ekonomik ayıklanma sürecine benzetilebilir.

Değersizleşme krizin çözümlerinden biridir, ama gerçekleşebilmesi için

krizin bütün ağırlığıyla yaşanması gerekir. Zira ancak daralan bir piyasada kıyasıya rekabet, zayıf sermayeleri güçlülerden ayırarak değersizleşmelerini sağlayacaktır. Kriz bir bakıma sermayenin canlı büyüme dönemlerinde yapamadığı ayıklamanın sarsıntı içinde yapılmasıdır. Bu yüzdendir ki, kapitalist üretimin krizle karşılaştığında krizin sonuna kadar yaşanmasına ihtiyacı vardır. Burjuvazinin bağrında bu gerçeği neredeyse mazoşist tonlar taşıyan bir eğilimle dile getirenler hep olmuştur. 20. yüzyılın Büyük Depresyonu patlak verdiğinde ABD başkanı olan Herbert Hoover'ın, anılarında kendi Hazine Bakanı Andrew Mellon hakkında yazdıkları bu eğilimi bir bakıma ilk elden çarpıcı biçimde anlatır:

Başlarında Hazine Bakanı Andrew Mellon'ın bulunduğu “işleri kendi seyrine bırakma tasfiyecileri” (...) devletin uzak durması ve krizin kendi kendini tasfiye etmesi gerektiği görüşündeydiler. Bay Mellon'ın tek bir formülü vardı: “Emeği tasfiye, hisse senetlerini tasfiye, çiftçileri tasfiye, gayrimenkulu tasfiye.” Halkın enflasyonist bir beyin fırtınası altında kaldığı durumlarda bunu onların kanından atmalarını sağlamanın tek yolunun, her şeyin çökmesine izin vermek olduğunda ısrarlıydı. Hatta paniğin [yani borsanın çöküşünün] bile o kadar da kötü bir şey olmadığını savunuyordu.¹⁷

30 yıl krizi kendi sorunlarını çözecek Andrew Mellon'lardan yoksun kalmıştır. Neoliberalizmin anası Britanya Başbakanı Margaret Thatcher (1979-1990) ile birlikte atası olan ABD Başkanı Ronald Reagan (1981-1989) bile “askeri Keynesçilik” diye anılan, görelî olarak genişlemeci bir politika izlemiştir. 30 yıl krizi, ikili bir sürece tanıklık etmiştir. Bir yandan, kapitalist devletler (belirli ülkelerde ağır kriz anlarında geçici olarak alınan önlemler dışında) yeterince kısıtlayıcı politikalar izlememiştir. Bunun sonucunda bütün ekonomik aktörler, merkezi devletler, eyaletler, belediyeler, işletmeler ve hanehalkları **ağır bir borçluluk denizi** içinde yüzmeye başlamıştır. Bir yandan da, sermaye, bütün büyük krizlerde eğilim olarak görülen bir süreç içinde üretimden paraya kaçmış, finans alanındaki operasyonlarla beslenmiş, yepyeni finansal araçlar yaratılmış ve finans alanı bütünüyle uluslararasılaşmıştır. Bunun sonucunda da dünya ekonomisinde üretimin tanımladığı gerçek tabanın üzerinde, onun hiçbir şekilde taşıyamayacağı **devasa bir hayali sermaye birikimi** oluşmuştur. Bu iki süreç aslında aynı madalyonun iki yüzü gibidir: Finanstaki aşırı şişkinlik bütün ekonomik aktörlerin borç içinde yaşamasını mümkün kılan parasal akımları yaratmakta, bu borçlulu-

¹⁷ Kindleberger, a.g.y., s. 154.

ğa yaslanan ekonomik canlılık da finans alanında daha da öte genişlemeyi mümkün kılmaktadır.

2000’li yılların ortalarında dünya çapında üretimin toplam yıllık değeri, farklı hesaplama yöntemlerine göre, 50 ila 65 trilyon dolar arasında değişirken, sadece yeni finansal araçlardan oluşan türev piyasalarındaki işlemlerin yıllık değeri 650 trilyon dolar civarına ulaşmıştı! Her türlü finans akımı, son tahlilde, geleceğin artı değerinden bir ödeme vaadine yaslanır. Yani en yüksek tahminle 65 trilyon dolarlık bir dünya üretimi içinden çıkarılıp alınacak bir artı değer büyüklüğü, sadece türev piyasalardaki hayali sermayenin kendinden on kat büyük miktarına bir faiz ödenmesini sağlamak zorundadır. Bu ters piramidin sonsuza kadar ayakta kalmasını beklemek olanaklı değildi. Sapkınlık içindeki bu sistem, bir gün, somut gelişmelere göre en zayıf halka hangisi ise oradan patlamak zorunda idi. Yukarıda özetlemiş olduğumuz finansal krizler arasında New York borsa çöküşü (1987) henüz çelişkinin bu boyutlardan uzak olduğu bir aşamada gerçekleşmiştir. Öteki finansal krizler ise hep sistemin çeperinde ortaya çıkmış ve dolayısıyla hasar sınırlı tutulabilmiştir. (Merkeze en yakın ve en ağır kriz Asya krizidir, ama o bile kontrol altına alınmıştır.) Ne var ki, 2007’de ABD’de patlak veren standart-altı (“subprime”) mortgage krizi, dünyanın en büyük ekonomisinde, uluslararası kapitalist finansın sinir merkezinin bulunduğu ekonomide ortaya çıktığı için felaket engellenememiştir.

Bu bölümde söylenenleri kısaca özetleyecek olursak, “küresel finans krizi” olarak anılan 2008 çöküşü, 30 yıl krizi sırasında finansın ve borç ekonomisinin üretime göre başını alıp gitmiş olmasının neredeyse kaçınılmaz ürünü idi. Bir kez ortaya çıktığında, bu finansal çöküş, krizin yarattığı değersizleşme eğilimini engelleyen borçluluğu ve finansal şişkinliği yıkararak kapitalist dünya ekonomisini bir Büyük Depresyon içine sokmuştur.

Depresyonun iç tarihi

ABD’de standart-altı mortgage krizinin başlamasından (ve ABD’nin resesyona girmesinden) bu yana beş yıl, Lehman Brothers’ın çöküşü ile birlikte krizin uluslararasılaşmasından bu yana ise dört yıl geçmiş durumda. Yani kriz şimdiden normal olarak bir, iki, bilemediniz en fazla üç yıl süren kısa ve etkisi sınırlı krizlerin ölçeğini aşmış durumda. Salt bu dahi, krizin sıradan bir kriz değil bir depresyon karakteri taşıdığına ilişkin bir karine. Şimdi krizin patlak verdiği 2008 Eylül’ünden bu yana nasıl bir gelişme gösterdiği üzerinde kısaca duralım.

Bunu yapmadan önce şu noktaya değinmek önemli: Üçüncü Büyük Depresyon'un bir de ön tarihi var. Japonya, ta 1990'dan bu yana, yani iki onyıllı aşkın süredir zaten depresyon içinde! Bu olgunun gerçek ağırlığını anlayabilmek için, son birkaç yılda yerini Çin'e terk edene kadar, Japonya'nın ABD'den sonra **dünyanın ikinci büyük ekonomisi** olduğunu hatırlamak yeterli olurdu. Ama işin daha da tuhaf yanı, bütün dünyanın 1980'li yılları Japonya'nın iş idaresi ve üretim yönetimi usul ve tekniklerini överek geçirmiş olması. Bazı Marksistler (buna Türkiye'de de epeyce insan dahildir) 1990'lı yıllarda, yani Japonya depresyona girdikten sonra dahi, Japonya'yı öve öve bitiremiyorlardı. İşte bu Japonya, kapitalizmin "küreselleşme" çağında bir buldozer gibi neşe içinde ilerlediğinin ısrarla belirtildiği 1990'lı ve 2000'li yıllarda ekonomik olarak yerinde saymıştır.

Burada ilginç bir paralele işaret etmek yararlı olabilir. 20. yüzyılın Büyük Depresyonu'nda da Japonya'nın bugünkü durumuna paralel bir örnek bulmak mümkündür: Britanya. O büyük depresyonun başlangıç noktası genellikle New York borsa çöküşünün gerçekleştiği 1929'a yerleştirilir. Oysa, 1920'li yıllarda daha sonra geleceklerin en azından ilk işaretlerini (örneğin yaygın banka iflasları) görmek mümkündür. Bu tartışmayı geleceğin iktisatçılarına bırakarak, her halükârda Britanya'nın 1920'li yılların tamamını depresyon içinde geçirdiğini belirtelim. Bu ilginçtir, çünkü (her ne kadar 19. yüzyılda dünyanın en zengin ülkesi olsa da) 1920'li yıllarda Britanya da (1990'lı yıllarda ve 2000'li yılların ilk yarısında Japonya'nın olduğu gibi) dünyanın (ABD'den sonra) ikinci büyük ekonomisidir. Yani 1930'lu yılları bilenler, Japonya'nın 1990'dan itibaren içine düştüğü durumdan epeyce ders çıkarabilirlerdi. Ama kapitalizmin geleceğine olan kör inanç bu öngörü olanı ortadan kaldırmıştır.

Japonya olayının ilginç yanı, bu ülkenin depresyonunun bütün dünyada 2008'de yaşanacak süreci önceden haber vermesidir.¹⁸ Japonya'da depresyon 1990 yılında gayrimenkul fiyatlarında ve borsada çok sert düşüşler ile baş göstermiş, ekonomi birkaç yıl içinde ağır bir deflasyon patikasına kaymıştır. Bunun anlamı, ekonomideki üretim faaliyetinin durgunluğu sonucunda fiyatların düşme eğilimine girmesidir. Genellikle fiyatlar enflasyonun en düşük olduğu ülkelerde dahi yüzde bir-iki puan da olsa yükselir. Japonya'da ise bu süre boyunca ekonomik faaliyet o kadar zayıf olmuştur ki, 1998-2008 aralığında enflasyon hep negatif bölgede olmuş, yani fiyatlar her yıl düş-

18 Japonya'nın depresyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Graham Turner, *The Credit Crunch. Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis*, Pluto Press, Londra 2008, s. 135-187.

müştür!

Japonya'nın depresyonu, kendini, üretimin yerinde saymasının yanı sıra, ücretlerin 1990'lı yılların ortalarından itibaren önemli ölçülerde düşüşünde, banka kredilerinin çok büyük miktarda bir bölümünün batacak hale gelmesinde, özellikle 1997 yılında ardı ardına bazı bankaların çöküşünde ve birçok başka göstergede de ifade etmektedir. Japonya Merkez Bankası, ekonomiyi canlandırmak için politika faiz oranını 1994'te % 0,5'e, 1997'de ise % 0'a düşürmüştür. Bankanın bilançosu, 1990 öncesinde GSYH'nın % 10'u civarında iken bu oran 2005'e gelindiğinde % 30'a çıkmıştır. (Yani ABD Merkez Bankası işlevini gören Federal Reserve'den önce "quantitative easing", Türkçesiyle "miktar gevşetmesi" politikasını, devlet tahvillerini kasasına dolduran Japonya Merkez Bankası uygulamıştı!) Devlet canlandırma politikaları dolayısıyla sürekli olarak borçlanıyordu. 1990'da GSYH'nın % 65'i düzeyinde olan kamu borcu 2008'e gelindiğinde % 180'e fırlamıştı (günümüzde bu rakam % 220 dolayındadır). Japonya'nın 1990 sonrası - 2008 öncesi deneyimi dünyaya "*de te fabula narratur*" (anlatılan senin hikâyendir) diye sesleniyordu.¹⁹ Japonya dünya kapitalizmine geleceğini gösteriyordu, ama ne burjuva iktisatçıları, ne de kapitalizmin cezbesine kapılmış sol liberal iktisatçılar bu uyarı sinyalini okumayı bilemedi.

Aslında, 2012'den geriye doğru bakıldığında, dünya ekonomisinin kendisi 2008'de depresyonun eşliğinden geçtikten sonra bile bu iktisatçıların krizin derinliğini inkâr etmeye eğilimli olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, dünya ekonomisinin bir köşesinde yaşanan bu yalıtılmış olgunun bir uyan borusu rolünü görmemiş olmasını fazla büyütmenin gereği olmadığı da anlaşılır. 2008 sonrası gelişmeler konusunda yaşanan tartışma gerçekten karikatür tonları taşıyan bir entelektüel olaydır. Lehman Brothers çöker çökmez Marksistlerin kapitalizmin iflasının boyutlarını vurgulamaya başlamaları karşısında, en azından Türkiye'de gerek meslekten iktisatçılar, gerekse İşmet Berkan'dan Taha Akyol'a, Eyüp Can'dan Hadi Uluengin'e kadar kapitalist düzenin ideologları, kapitalizmin geçici bir "düzeltme" yaşıyor olduğunu, bu krizin de daha öncekiler gibi gelip geçici olduğunu ileri sürmeye başladılar.

Dünyada durum biraz farklıydı. Bir yandan herkes, bu krizin 1930'lu

¹⁹ Şayet bu doğruysa, bir sonraki soru, Japonya'nın depresyonunun dünya çapındaki depresyonun uzunluğu konusunda bir kılavuz olarak kullanılıp kullanılmayacağıdır. Burada son derecede karanlık bir tablo ortaya çıkıyor: Geçmiş büyük krizlerde konut fiyatlarındaki çöküş ortalama altı yıl sürmüştür. Oysa Japonya'da konut fiyatları en az 17 yıl boyunca gerilemiş bulunuyor! (Bkz. Reinhart ve Rogoff, a.g.y., s. 287.)

yıllardan beri dünya ekonomisinin karşılaştığı en derin kriz olduğunu teslim ediyordu. Bir yandan da dünya kapitalizminin bütün büyük kurumları, İMF’den OECD’ye uluslararası kuruluşlar, devletler, üniversite vb. son devede dikkatli bir tavırla içine girilen dönemin bir “depresyon” olduğunu dile getirmemekte neredeyse söz birliği etmişti. Bu iki yaklaşımın doğurduğu başa çıkılması zor gerilimi, İMF’nin eski başkanı (daha sonra yüz kızartıcı bir tecavüz olayıyla çekilmek zorunda kalacak olan) Dominique Strauss-Kahn çözmeye çalıştı: Yaşadığımız kriz bir “Büyük Resesyon”du. Bu terimin hiçbir anlamının olmaması, resesyonun sadece üretimin daralması anlamına geldiği, dolayısıyla krizin karakteri konusunda hiçbir ek bilgi vermemesi, kimsenin aldırıldığı bir şey değildi. Gün kurtarılmış, olayın “Büyük” olduğu teslim edilmiş, ama “Depresyon” tespitinden şimdilik kurtulunmuştu!

Eylül 2008’de doğan durum, dünya kapitalizmi için gerçekten tarihte az görülmüş bir tehdit yaratmıştır. Bu durumu o sırada Obama’nın Ekonomik Danışmanlar Konseyi Başkanı olan, aynı zamanda önemli bir iktisat tarihçisi olan Christina Romer, mali çöküşün birinci yıldönümünde Federal Reserve sistemi içinde yapılan bir konferansa sunduğu bir bildiri de şöyle anlatıyor: “Geçtiğimiz sonbaharda ABD ekonomisini sarsan şoklar *en az* 1929’daki kadar büyüktü.”²⁰ Romer’in sözünü ettiği şokları kısaca özetlemek yararlı olacaktır. Finansal panik bakımından 2008’in 1929’dan aşağı kalır yanı yoktu. Lehman Brothers’ın çöküşünden sonra piyasada yaşanan panik “neredeyse akıl sır ermez” (“unfathomable”) derecedeydi, “finansal sistem gerçekten donmuştu”. Romer, 2008’deki paniğin 1929’dan bile daha sert olduğunu kredi “spread”leri (farkları) rakamlarına yaslanarak ileri sürüyor. İkincisi, Wall Street’in geniş tabanlı endeksi olan S&P açısından bakıldığında volatilité (oynaklık) 2008’de 1929’dan üçte bir daha fazla. Bunun da hem tüketimi hem de yatırımı olumsuz etkileyeceği açık. Ama, üçüncüsü, Romer’in sözünü ettiği “şoklar” sadece finansal değil, reel göstergeler de mevcut. Bunlar arasında ABD’de ulusal gelirin kabaca % 70’ine tekabül eden tüketim harcamalarının ana belirleyicilerinden hane halkı servetindeki gerileme konusundaki karşılaştırma çok ilginç bir sonucu gösteriyor: Bütün servet faktörleri birden göz önüne alındığında, Aralık 2007-Aralık 2008 arasında ABD ortalama hane halkı servetinin Aralık 1928-Aralık 1929 arasındaki düşüşten hemen hemen **altı kat** daha hızlı düştüğü ortaya çıkıyor! Romer, bütün bunların “ABD ekonomisinin Lehman Brothers’ın çökmesin-

20 Christina Romer, “Back from the Brink”, *Federal Bank of Chicago*, Chicago, Illinois, 24 Eylül 2009, http://www.whitehouse.gov/assets/documents/Back_from_the_Brink2.pdf. İndirilme tarihi: 17 Mayıs 2012.

den sonra bir uçurumun kenarına geldiği konusunda sık sık yapılan iddiayı doğruladığı” sonucuna ulaşıyor.

Ekonomiyi bu uçurumun kenarından kurtaran, bütün devletlerin, hem 1930’lu yılların Büyük Depresyonu’nun derslerini çıkartarak, hem de Japonya’nın 1990’lı yıllarda canlandırma önlemlerinde geç kalmış olmasından bir ölçüde bir şeyler öğrenerek hızla finansal sistemi ayakta tutmak ve ekonomiyi canlandırmak üzere tarihte görülmemiş ölçekte bir kamu harcamaları programını seferber etmesiydi. Britanya’nın merkez bankası olan Bank of England’ın 2009 Kasım’ında, yani çöküşten sadece bir yıl sonra yaptığı bir araştırmaya göre, yalnızca ABD, Britanya ve avro bölgesi ülkelerinde finansal sistemin kurtarılması için **14 trilyon dolar** harcanmıştır.²¹ Bu, yıllık dünya üretiminin dörtte biri civarında bir miktardır! Buna Japonya, Çin, Kanada gibi büyük ekonomilerde ve dünyanın öteki ülkelerinde yapılan devlet harcamalarını eklediğimizde miktarın daha da yukarıya çıkacağı açıktır. Bu ölçekte bir devlet harcamasına tam da devletin ekonomiye müdahalesinin yerden yere vurulduğu, liberalizmin ve piyasanın erdemlerine övgünün en yüksek düzeye ulaştığı bir otuz yılın sonunda kapitalizmi uçurumdan kurtaracak tek çare olarak başvurulmasının yarattığı ironinin tadına doyum olmaz!

İşte bu dev ölçekli devlet müdahalesidir ki, kapitalist dünya ekonomisinin uçurumun kenarından geri dönmesini sağlamıştır. 2009 baharından itibaren burjuvazinin sözcüleri ve ideologları “yeşil filizler”den söz etmeye başlamıştır; krizin yavaş yavaş geride kalmakta olduğu yolunda görüşler ekonomi ve finans basınında baskın hale gelmiştir. Üçüncü Büyük Depresyon’un iç tarihinde bu noktada ne yaşandığını saptamak son derecede önemlidir, çünkü devlet müdahalesi ve harcamalarının krize çözüm olabileceği tezi ile yapılacak tartışmada bu deneyim önemli bir test olarak karşımızda durmaktadır. Özel finans sistemini uçurumun kenarından kurtaran devlet harcamaları, aynı sürecin bir parçası olarak birçok ülkede kamu maliyesini derin bir krizin içine itmiştir. Bu konuda ön planda elbette Avrupa Birliği’nin Akdeniz kuşağındaki ülkeler (Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz, Kıbrıs) ve İrlanda vardır. Ama sorun hiçbir biçimde bu ülkelerle sınırlı değildir.

Bir kere, ABD’nin federal devlet borcu da son derecede yüksektir. 2011 yılının ortasında 14 trilyon doları aşmıştır. Bu rakam ülkenin yıllık GSYH’na az çok eşittir. ABD’de borçlanma tavanını Kongre belirlediği için geçen yıl iki büyük parti arasında sert bir çekişme sonunda borç tavanı 2014’e ka-

21 Callinicos, *Bonfire of Illusions*, a.g.y., s. x.

dar 16 trilyon dolara yükseltilmiştir. ABD'nin ulusal parası aynı zamanda dünya parası işlevi gördüğü için devletin dış borcu bu ülkede başka bütün ülkelerden farklı olarak çok büyük bir sorun oluşturmuyor. Ama şimdilik. Dünyanın geri kalanının ABD'ye açtığı kredi bir gün mutlaka sınırlarına gelecektir. Öte yandan, tekil Avrupa ülkelerinin ağır borç krizlerine paralel bir kriz ABD'de eyaletler için yaşanıyor. Bazı eyaletler, zaman zaman bazı kamu faaliyetlerini durdurmak zorunda kalacak kadar borçludurlar. Ancak, Avrupa Birliği'nden farklı olarak, ABD gerçek bir devlet olduğu için sadece parasal birliğe değil, aynı zamanda maliye sisteminde de birliğe sahiptir. Yani merkezi devlet ile eyaletler arasında gelir ve harcama akımları tek bir maliye sisteminden yönetilmektedir. Dolayısıyla, eyaletlerin bazıları AB'nin güney kuşağı ülkeleri kadar borca batmış olsa da aynı derecede büyük bir kriz (hiç olmazsa şimdilik) yaşanmamaktadır. Kamu borçlarının kapitalist dünya ekonomisi için dolaysız bir tehdit oluşturmasının esas mekânı olan AB'nin sorunlarına aşağıda döneceğimiz için burada o konuda ayrıntıya girmiyoruz. Japonya'ya gelince, devletin borcunun GSYH'nin yüzdesi olarak görülmemiş düzeylere yükselmiş olduğuna (% 220) yukarıda değinmiştik.

Yalın olarak ifade edelim: Bugün kapitalizm dünya tarihinin gördüğü en büyük kamu borçluluğunu yaşamaktadır. Bunun tek bir istisnası vardır. O da bütün dünyanın yangın yerine dönmüş olduğu İkinci Dünya Savaşı esnasında yapılan kamu harcamaları dolayısıyla savaş sonrasında doğan borçluluktur.²² Öyleyse, daha dakik olarak şöyle söyleyebiliriz: Günümüzde devletler, **tarihte barış zamanında görülmüş olan en büyük borç batağında** çırpınmaktadırlar.

Demek ki, 2008-2009 ile 2010-2011 evreleri arasında krizin, “yeşil filizler” terimiyle ima edildiği gibi, aşılması yönünde bir gelişme değil, sadece bir yer **değiştirme** yaşanmıştır. **Özel finansın krizi, devletlerin krizi halini almıştır.**²³ Kriz ara vermeksizin devam etmektedir. 2008-2009'da sorunların çok daha akut olduğu doğrudur. Ama dünya ekonomisini battığı çukurdan çıkarmak için kullanılan yöntem, yani kamu borçlanması, daha da büyük sorunlar doğurma olasılığını yaratmaktadır.

²² *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 33.

²³ Bunu başkaları gibi olay olup bittikten sonra değil, burjuva iktisatçıları ve ideologları ile solda onları can kulağı ile dinleyenler henüz ne olup bittiğini hiç anlayamamışken, krizin bittiği zehabına kapılmışken, kamu borcu krizinin henüz bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmamış olduğu bir aşamada, Eylül 2009'da, *Özgürlükçü Gençlik* dergisine açık açık ifade etmiştik. Bkz. “Özel sektör iflaslarından devlet iflaslarına”, http://www.iscimucadelesi.net/index.php?option=com_content&task=view&id=845&Itemid=71.

Kaldı ki, geçmiş büyük depresyonların kendi içinde de değişik evreler yaşanmıştır. 19. yüzyıl sonu Uzun Depresyonunda da, 20. yüzyılın Büyük Depresyonunda da büyümede, istihdamda ve başka göstergelerde ciddi ölçüde iniş çıkışlar yaşanmıştır. Örneğin, Uzun Depresyon'da 16 sanayileşmiş ülkenin tartılı ortalaması temelinde bakıldığında, sadece tek bir yılda (1893) üretimde gerileme görülmekte, ayrıca büyüme oranı değişik yıllar arasında % 0,6 ila birkaç yıl için % 4'ün bile üzerinde değerler arasında değişmektedir.²⁴ Bu tür iniş çıkışlar 20. yüzyılın Büyük Depresyonunda daha da vurgulu olarak mevcuttur. Örneğin ABD'de üretim 1929-1933 arasında neredeyse yarı yarıya azaldıktan sonra, 1934-37 yılları arasında % 62 oranında bir büyüme göstermiştir.²⁵ Yine bu dönemde borsa da % 100'e yakın bir artış kaydedilmiştir. Demek ki, depresyonun kendi içinde inişli çıkışlı gelişmeler, yanlış biçimde krizin sona erdiğine dair sonuçlar türetmek için kullanılmamalıdır.

Önemli bir nokta, depresyon içinde görülen toparlanmaya rağmen üretimin krizin öncesindeki düzeyine ulaşamaması, işsizliğin ise toparlanmaya rağmen kriz öncesi duruma dönmemesidir. Büyük Depresyon bu bakımdan çok iyi örnekler sunar. Örneğin, ABD'de 1929 yılında 103 milyar dolar olan GSYH, 1934-1937 ve 1939-40 yıllarında yaşanan büyümeye rağmen bu son yıla gelindiğinde hâlâ 100 milyar dolar seviyesine ulaşamamıştı.²⁶ İşsizlikte tablo daha da karanlıktır. 1929'da % 3,2 olan işsizlik oranı 1933'te % 25'e vurduktan sonra adım adım azalmıştır, ama 1940'a gelindiğinde hâlâ % 15 dolayındadır.²⁷

İçinden geçmekte olduğumuz dönem bu bakımdan da 20. yüzyılın Büyük Depresyonuna benzer özellikler taşır. *The Economist* dergisi, bu durumu mizahi bir tarzda "Proust endeksi" adını taktığı bir göstergeler dizisi temelinde açıklıyor. (Bilindiği gibi, büyük Fransız romancısı Marcel Proust'un 7 ciltlik başyapıtı *A la recherche du temps perdu*, yani *Kayıp Zamanın İzinde* başlığını taşır.) Dergi gelişmiş ekonomilerin kriz içinde ne kadar geri düşüklerini araştırırken yedi değişik göstergeye başvuruyor: hane halkı serveti, finansal varlıklar, gayrimenkul fiyatları, yıllık üretim, özel tüketim, gerçek ücretler ve işsizlik. Bu göstergeler temelinde hesaplandığında, Yunanistan 1999'a, İzlanda 2000 yılına, ABD 2002'ye, Britanya, İspanya, İtalya ve

24 Angus Maddison'dan aktaran Bruno Marcel/Jacques Taïeb, *Crises d'hier, crise d'aujourd'hui*, Nathan, gözden geçirilmiş ve güncellenmiş edisyon, 1992, s. 186.

25 a.g.y., s. 140.

26 Aynı yerde.

27 Aynı yerde.

Fransa 2004'e geri dönmüşlerdir. Yani hemen hemen bütün gelişmiş ülkeler, 2008'in, krizin patlak verdiği tarihin gerisindedir! Şu anda en iyi ekonomik performansı göstermekte olan Almanya dahi, 2009'dadır, yani krizde kaybettğini ancak yeni telafi etmiştir! (Dergi, Japonya'daki durumu ölçmemiş bile. Japonya hâlâ 1990'daki yerinde saymaktadır çünkü!)

Daha belirgin bir ölçü olarak kişi başına geliri alalım. AB'nin 27 ülkesinin 22'si 2011 sonunda kişi başına gelir bakımından 2007'nin gerisindedir. Öteki gelişmiş ülkeler arasında ise 7 ülkeden altısı aynı durumdadır.²⁸

Başka kaynaklar da bu durumu doğruluyor. Federal Reserve'ün Şubat ayında yayınladığı rakamlara göre, ABD'de sanayi üretimi, 2007 yılı sanayi üretimi 100 kabul edildiğinde 2012 Ocak ayında endeks hâlâ 95,9 düzeyindedir.²⁹

Bir kriz göstergesi olarak işsizlik de ortaya benzer bir tablo koyuyor. Avro bölgesinde 2007'de % 7,7 olan işsizlik, 2012'de % 9,9'dur; Britanya'da % 5,4 iken bugün % 8,2, ABD'de ise % 4,6 iken bugün % 8,8'dir.

Bunlardan çok daha önemlisi, burjuvazinin krizden çıkış yolunda herhangi bir stratejisinin olmayışıdır. Uluslararası burjuvazi bugün iki bela arasında sıkışmış kalmıştır. Bir yanda düşük büyüme ve yüksek işsizlik vardır. Bu sorunla başa çıkmak için hükümetlerin maliye politikası alanında yüksek kamu harcamaları yoluyla, merkez bankalarının ise para politikası alanında gevşek para politikası ile aldıkları canlandırma tedbirleri, hem kamu borcu sorununu azdırmakta, hem de paranın değersizleşmesi, yani ciddi bir enflasyon tehlikesinin ufukta belirmesine yol açmaktadır. Borçluluk ve enflasyon risklerine karşı mücadele gündeme geldiğinde ise toplam talepte daralma dolayısıyla büyüme hızı yavaşlamakta, hatta üretimde daralma gündeme gelmektedir.

Bu ikilem burjuvazinin farklı unsurlarını birbirine düşürüyor. ABD'de Demokratlarla Cumhuriyetçiler (özellikle de Tea Party eğilimindekiler) arasındaki sert mücadelenin nesnel temeli, ekonominin geldiği noktada kolay kolay çözülemeyecek bir çelişkinin doğmuş olmasıdır. Ufukta bu soruna kolay bir çözüm görünmüyor. Üstelik Avrupa'da yaşanan sorunlar, krizin her an dünya ekonomisini yeniden bir uçurumun eşiğine getirebileceğini gösteriyor. AB, özellikle de avro bölgesi, dünya ekonomisinin zayıf halkası durumunda. Öyleyse şimdi gözlerimizi bu zayıf halkaya çevirelim.

²⁸ *The Economist*, 25 Şubat 2012, s. 61-62'de başka ilginç hesaplamalar bulunabilir.

²⁹ <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/20120215/>. İndirilme tarihi 8 Mayıs 2012.

Zincirin zayıf halkası: Avrupa Birliği

Bir dönemin değişime ne ölçüde gebe olduğunun göstergelerinden biri, gelişmenin ihtilaçlı (spazmodik) karakteridir. Trotskiy'in 1920'li ve 30'lu yıllar için vurguladığı bu nokta, 1989 sonrası dünyası için de geçerli hale gelmiştir. Bununla kast edilen, bir konjonktürün yerini hızla bir başka konjonktüre bırakması, farklı aktörlerin temsil ettiği şeyin kısa süre içinde değişmesi, hatta tersine dönebilmesi, bugün son derecede güçlü, gürbüz, sağlam olanın yarın çok zayıf, çelimsiz, dayanıksız hale gelebilmesidir. 1989'da Doğu Avrupa üzerinde Sovyet hegemonyasının ortadan kalkmasına yol açan ve bu coğrafi alandaki bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin çökmesine, Avrupa'daki Sovyet cumhuriyetlerinin hızla SSCB'den kopmasına, Yugoslavya'daki cumhuriyetlerin birbirlerine düşmelerine yol açan en önemli faktörlerden biri Avrupa Birliği'nin zengin bir dev olarak Avrasya'nın ufunda yükseliyor olmasıydı. Bugün, o tarihten sadece iki onyıl sonra, bu heybetli birlik dünya kapitalizminin zincirinin en zayıf halkası haline gelmiş bulunuyor.

Burada, Avrupa Birliği'nin bir emperyalist proje olarak, ulus devletleri aşan yeni ölçekli, belki de kıta devlet denebilecek bir devlete geçiş projesi olarak bütün çelişkilerini ele almamız ve analiz etmemiz mümkün değil.³⁰ Kendimizi AB'nin nasıl ve neden kriz içindeki dünya kapitalizminin zayıf halkası haline gelmiş olduğunu anlama çabasıyla sınırlandıracağız.

AB'nin zayıf halka haline gelişinde iki temel çelişki rol oynuyor. Bunların ilki, Avrupa'nın kapitalizmin 30 yıllık krizinin başlangıcından itibaren sınıf ilişkileri bakımından içinden çıkamadığı çelişkilerdir. Avrupa kapitalizmi, 20. yüzyıl boyunca, hem proletaryanın tarihsel mücadeleciliğinin, örgütlülüğünün ve sınıf bilincinin yüksekliği nedeniyle, hem de Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu sistemin kapı komşusu olması nedeniyle, burjuvazinin işçi sınıfına en büyük tavizleri, hakları, mevzileri tanıdığı coğrafya karakterini taşımıştı. Burada sendikalar da, kamu hizmetleri de, siyasal sınıf hareketleri de, öteki ana emperyalist odaklar olan ABD ya da Japonya ile karşılaştırıldığında, hem daha etkili, hem de daha sağlamdı. Bu yüzden ki, dünya kapitalizminin 30 yıl krizi döneminde, anglo-sakson ülkelerinin, en başta ABD ve Britanya'nın kapitalistleri kendi işçi sınıflarının haklarını, kazanımlarını, mevzilerini geriletmekte oldukça büyük bir başarı kazanırken, Batı ve Kuzey Avrupa'nın burjuvazisi bu konuda yeterli başarı elde

30 Daha eski bir dönemin koşulları altında AB'yi Marksist bir yöntemle ayrıntısıyla analiz eden bir kaynak için bkz. *Avrupa Birliği: Ezilenlerin Afyonu*, İşçi Mücadelesi Tartışma Defterleri 2, İstanbul, 2001.

edemedi.

Elbette, 1989'dan itibaren ardı ardına Avrupa'nın bütün bürokratik işçi devletleri çökünce, Avrupa burjuvazisinin eli nispeten rahatladı, burjuva partileri, bu arada sosyal kapitalist partiler haline gelmiş olan eski sosyal demokrat partiler, hep birlikte neoliberalizme angaje olma olanağını buldu, bütün ülkelerde kısmi, bazı ülkelerde (örneğin Almanya) daha bütünsel mevziler koparıldı işçi sınıfından. Ama hiçbir ülkede bu süreç Britanya ve özellikle ABD'de olduğu gibi ileri safhalara ulaşmadı. 30 yıl sona ererken, burjuvazinin sözcüleri hâlâ Avrupa'da işgücü piyasasının "katılığında" şikâyet ediyorlar, sendikaların "dinozorca" taleplerinden yaka silkiyorlar, "sosyal devlet" in Avrupa işçi sınıfını tembelleştirdiğinden dem vuruyorlar, ulusal gelir içinde kamunun ağırlığının yarattığı "hantallık" üzerine çeşitlemeler yapıyorlardı. Bu, AB'ye özgü organların (en başta da ulus devletlerle doğrudan bir bağı olmayan Avrupa Komisyonu'nun) neoliberalizmin ve küreselciliğin baş temsilcisi ("Brüksel") haline gelmesine yol açtı. Ne var ki, Brüksel'in atakları esas sorunu çözmeye yetmedi. Kısacası, burjuvazinin çok iddialı ve çok zorlu bir projeye giriştiği bir dönemde Avrupa işçi sınıfı (kısmi bazı gediklere rağmen) yenilgiye uğratılamamıştı. AB Büyük Depresyon dönemine kendisini zorlayan sınıf ilişkileriyle girmişti. Sermayeler arası rekabette geçerli olan bir yasa, kapitalist ülkeler arasında da geçerlidir: Hangi sermaye (kapitalist devlet) kendi işçisini yenilgiye uğratmışsa, rekabette o üstün konumdadır. Yani AB, en azından kıta Avrupası, Büyük Depresyona ABD ile büyük bir rekabet dezavantajı içinde girdi.

İkinci büyük çelişki, sınıf ilişkilerinden değil, AB'nin inşasının boşluklarından kaynaklanıyor. AB aslında bir proto-devlettir. Emperyalist dünya sisteminde öteki emperyalist burjuvazilerin çıkarlarına karşı Avrupa emperyalist sermayelerinin çıkarlarını tek sesle ve güçlü biçimde savunacak bir devletin ön biçimlenmesi. Ama bir devlet olmaya doğru belirleyici adımları bir türlü atamamaktadır, çünkü kendisini oluşturan ulusal burjuvazilerin özgül çıkarları hâlâ ayrı durmaktadır, ötekilerle kaynaşmamıştır. Bu, AB'nin inşasında farklı alanlar arasında eşitsiz gelişme yaratmakta, bu alanlar arasında özgül çelişkiler doğmasına yol açmaktadır. Bir dizi AB ülkesinin avroya katılmaması kendi içinde yeteri kadar önemlidir. Ama bunu bir an kenara koyacak olsak bile, parasal birliğe kamu maliyelerinin birliğinin eşlik etmiyor olması, yani aynı parayı kullanan ülkelerin gelir ve gider yapıları, bütçe dengeleri, borçlanma enstrümanları vb. bakımından çok büyük ayrışmalar yaşamasının mümkün olması, AB'nin ekonomisi için büyük bir çelişki yaratıyor. Ortak para biriminin mensubu olan her ülkenin kendi farklı maliyesi

ve borçlanma sistemi (tahvilleri) var. Böyle olunca, bir ülkenin kamu maliyesi başka bir ülkeninkinden (bütçe açığı, kamu borcu vb. bakımından) farklı bir tablo çizdiği için tahvilleri piyasada farklı biçimde değerlendiriliyor. Aynı parayı kullanan ülkelerin tahvilleri farklı faiz oranı ödüyor. Aradaki fark arttıkça, yüksek faiz ödeyen ülkenin iflas etmesi gündeme geliyor. Ama iflas tehlikesi yaşayan ülkenin çökmesi, ortak para biriminin de ağır yara alması anlamına geleceğinden, zayıf ülke güçlüsünü de kendisiyle birlikte batırma tehlikesini yaratıyor.³¹ Bunun üzerine bütün avro sistemi, hatta Avrupa Birliği, hep birlikte iflas tehlikesi yaşayan ülkenin üzerine çullanıyor. Hesap bu ülkenin işçi sınıfına, emekçilerine, gençlerine, hatta küçük burjuvazinin bazı katmanlarına çıkarılıyor.

İşte genel bir anlamda rekabet gücü düşük Avrupa ekonomisi içinde daha zayıf halkaların sıkıntılarının maliye ve para politikaları arasındaki çelişki dolayısıyla bütün Avrupa'yı etkilemesi, bugün AB'yi saatli bomba haline getiriyor. İki ayrı anlamda. Birincisi, ekonomik süreçler açısından AB, özellikle avro, dünya ekonomisinin hayal edilemeyecek kadar ağır bir darbe almasına yol açabilecek bir tehdit altındadır. Parçalardan biri, örneğin Yunanistan (düzensiz biçimde, yani planlanmamış tarzda) iflas ettiği takdirde, avro sarsılır, hatta çökebilir. Birden fazlası, özellikle İspanya ya da İtalya gibi dev ekonomiler iflas ettiği takdirde önce avronun çökmesi bir ihtimal olmaktan çıkar, bir kesinlik mertebesine yükselir. Avronun çöküşü, hem bütün yatırım ve harcama planları bu para cinsinden yapılmış olduğundan, hem avro bölgesinin borsaları ve bankaları için bir kaos doğacağından, hem de AB projesine güven yerle bir olacağından dolayı bütün Avrupa'da bir yandan finans sistemini yerle bir eder, bir yandan da yatırımları, yani sermaye birikimini durdurur. Avro bölgesi ülkelerinin finans sisteminin, yani en başta Frankfurt, Paris ve Milano'nun çöküşü, önce Londra'nın, sonra da dünya finans sisteminin çöküşün eşliğine gelmesi anlamını taşır. Dolayısıyla, zincirin ancak en zayıf halkası kadar güçlü olduğu önermesi burada çarpıcı biçimde somutlanır.

Peki, zayıf halkanın gücünün temeli olan tekil ekonomilerin gücü ne du-

31 Aslında, Avrupa para sisteminin kendisi bile (salt avroyu kullanan ülkeler düzeyinde baktığımızda dahi) tam anlamıyla bütünleşmiş değil. Avrupa Merkez Bankası'nın yanı sıra, avro bölgesi ülkelerinin her birinin merkez bankaları da varlığını sürdürüyor. Mevduat sigortası sistemleri ve şirket ve banka iflas rejimleri de ulusaldır. Dolayısıyla, Avrupa Merkez Bankası, bir merkez bankasının asli işlevi olan nihai kredi mercii görevini bile üstlenmiş değildir. Yani bir ülkede banka iflasları olduğunda, faturayı AB değil tekil ülke ödeyecektir. Bu demektir ki, para politikası ile maliye politikası arasındaki çelişki bir yana, para politikası bile orta yerinden bölünmüştür.

rumdadır? Yunanistan aslında kurtarılamaz bir durumdadır. Bunu akli başında bütün yorumcular görmektedir. Şu anda, biri 2011’de, biri 2012 Şubat ayında bağlanan iki dev kurtarma paketine, Yunan tahvillerini elinde tutan bankaların alacaklarının % 50 civarında “traş”a tâbi tutulmasına rağmen, Yunanistan’ın tahvillerine ödediği faiz oranı ile Alman tahvillerinin faiz oranı arasındaki “spread” (fark) % 19’dur!³² Bütün mesele, Yunanistan’ın avrodan planlanmış ve düzenli biçimde ayrılmasına dek öteki sorunlu ülkelerin etrafına bir “yangın duvarı”nın kurulup kurulamayacağı, yani Yunan hastalığının bulaşıcı olmasının engellenip engellenemeyeceğidir. Bunun çaresi, İtalya’dan İrlanda’ya bütün bu ülkelerde **ekonominin rekabet gücünün arttırılabilmesi için** işçi sınıfının mevzilerinin paramparça edilmesi, işçi ve emekçi kitlelerin yoksulluğa mahkûm edilmesi olarak görünmektedir.

İşte burada, kapitalizmin büyük ekonomik krizlerinin, özel olarak da depresyonların nasıl kaçınılmaz olarak sınıf mücadelesi ile iç içe geçtiğini görüyoruz. Demek ki, avronun ve Avrupa’nın krizi ve dolayısıyla genel olarak dünya krizi, Avrupa’nın güney çeperindeki kriz içinde çarpınan ülkelerin sınıf mücadelesi ile bire bir bir ilişki içindedir. Sermayenin kendi krizini aşması için işçi sınıfını paryalaştırması gerekiyor!

Ama bu büyük savaşı kazansa da sermaye avronun çöküşünü yine de engelleyemeyebilir. Çünkü halkı yoksullaştırmak için uygulanan ekonomi politikaları, ekonomideki toplam talebi düşürerek büyümeyi daha da fazla sınırlıyor, ekonominin eskisinden de daha fazla daralmasına yol açıyor. Ekonomi daralınca devletin vergi gelirleri de azalıyor. Bu, kamu dengesini bozuyor, açığı arttırarak kamu borcu sorununun daha da azmasına yol açıyor. Bunun ardından söz konusu devletin tahviline piyasada ödemesi gereken faiz yeniden yükseliyor. Bir kısır döngü doğmuştur. Kemer sıkma kamu açığını ve borcunu azaltmak için yapıyor, ama bu açığı ve borcu arttırıyor! İşte bir kez daha sermayenin çelişik karakteri!

Özetlersek, AB’nin güney çeperinde ve İrlanda’da yaşanan krizin aşılabilmesi için, birincisi, işçi ve emekçilerin ağır bir yenilgiye uğratılması gerekiyor, ama bunun elbette hiçbir güvencesi yoktur ve ikincisi, uygulanan ekonomi politikaları sorunları daha da azdırıyor. Öyleyse, bu ülkelere bazıları bu yükün ağırlığı altında göçebilir. Bu beraberinde avroyu, Avrupa’yı ve dünyayı da batırmaya adaydır. Öyleyse, dünyanın çok büyük bir ekonomik çöküş tehlikesi altında yaşamakta olduğu ortaya çıkıyor.

Bu tehlikenin gerçekleşmesinden bağımsız olarak şu noktalar şimdiden

³² *The Economist*, 21 Nisan 2012, s. 88.

herkesin kafasına silinmez harflerle kazınmalı. Birincisi, AB'yi çok güçlü, yıkılmaz, ebedi bir kale gibi görenler artık uyanmalı. AB, birçok Marksistin yıllardır, onyıllardır vurguladığı gibi, büyük bir krizde darmadağın olabilecek kırılgan bir yapıya sahiptir.

İkincisi, Türkiye'de AB taraftarı sol liberallere karşı yıllardır ısrarla savunduğumuz gibi, AB'nin İMF'nin Avrupa kıtasındaki kod adı olduğu son gelişmelerle tescillenmiştir. Vaktiyle İMF'nin Türkiye ve benzeri ülkelerde uygulanmasını dayattığı politikaların aynısını, bugün ünlü troyka, yani AB, Avrupa Merkez Bankası (AMB) ve İMF birlikte Yunanistan, İtalya, İspanya, Portekiz, İrlanda ve Kıbrıs halklarına zorla kabul ettiriyor. 2002 Türkiyesi ile 2012 Yunanistanı arasında bu açıdan bakıldığında hiçbir fark yoktur. AB, İMF ile aynı kirli işi yapıyor. "Ekonomi elden gidiyor" şantajı altında halkı yoksullaştırıyor.

Üçüncüsü, 1980'den bu yana Türkiye'de Keynesçi önyargılarla tekrar tekrar söylendiği gibi, bu tür programların gerekçesi iç talebi azaltarak sermayeyi dış piyasalara yönlendirmek değildir. Amaç, işçi ve emekçilerin haklarını budayarak maliyetleri düşürmek ve rekabet gücü kazanmaktır.³³

Üstyapıda deprem

Büyük depresyonlar kapitalizmin tarihinde özel çağlardır. Kapitalist ekonominin olanaklarını tüketmesi, burjuva toplumunda daha önce işlerliği olan mekanizmaların çoğunu geçersiz kılar. Sınıflar arasında kurulmuş olan ilişkiler zorlanmaya başlar. Daha önce sayısız alanda işçi sınıfına ve emekçilere kâh büyük tavizler, kâh uyuşturucu kırıntılar vermekte olan burjuvazi, birdenbire bu olanaklarının bütünüyle tükendiğini görür. Artık bir tarafın ayakta kalması kaçınılmaz olarak öteki tarafın yoksullaşması, sefalete düşmesi, en azından elinde olan birçok şeyi yitirmesi pahasına olacaktır. Büyük depresyonlar hızlı sermaye birikiminin yarattığı olanaklardan doğan yumuşatma ve massetme mekanizmalarını tahrip ederek ana sınıfları keskin biçimde karşı karşıya getirir. Sınıf mücadelesini, tek kelimeyle, sertleştirir.

Bunun anlamı, bazı ultra sol akımların sandığı gibi ekonomik kriz karşısında devrimci mücadelenin neredeyse otomatik biçimde yükselmesi değildir; olağan dönemlerde uyusuk bir yaşam tarzına kapılmış olan kitlelerin gittikçe daha çok politik hayatın içine çekilmesi ve mücadelenin her iki kutbunda da daha radikal biçimlerin, fikirlerin ve örgütlerin güç kazanmasıdır. **Bu genel ve bütünsel bir eğilimdir. Her bir bölgeye ve ülkeye etkisi so-**

33 Sayısız örnek arasında bkz. *The Economist*, 18 Şubat 2012, s. 21.

mut koşullara bağlı olacaktır. Her bölgenin ve ülkenin daha önce içinden geldiği koşullara, hâkim ideolojik akımlara, siyasi örgütlenme durumuna, uzun dönemler boyu süren siyasi geleneklere, krizin etkisinin derecesine ve burada sayılamayacak kadar çok sayıda somut faktöre bağlı olarak sonuçlar değişir. Ama genel bir eğilim olarak bir yandan işçi sınıfı ve emekçilerin saf- larında sınıf mücadeleciler ve devrimci eğilimler yükselir, yükselmek zorunda kalır; bir yandan da, burjuva düzeninin kendini korumak ve krizin yükünü işçi ve emekçilerin omuzlarına yıkmak amacıyla daha sert, daha saldırgan siyasi biçim ve örgütlere doğru kayması, son tahlilde faşist hareketlerin yük- selmesi olası hale gelir. Kısaca özetlenecek olursa, depresyon dönemlerinde hem devrim, hem de faşizm yükselir.

Ama bu gerilme ana sınıflar arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmaz. Aynı şey hâkim sınıfların bağrında ve hâkim sınıflar ile küçük burjuvazinin ilişkilerin- de de söz konusudur. Daha ötede, kriz değişik etnik, dini, bölgesel grupları da daha fazla birbirine düşürür. Nihayet, farklı coğrafyaların hâkim sınıfları arasında da geçmişte varolandan daha büyük gerilimler doğar. Daralan ya da en azından durgunluğa düşen bir dünya pazarında, kapitalist devletler ya- ratılan toplam zenginliğin içerisinde daha fazla pay alabilmek, rakiplerine karşı kendilerini savunabilmek için birbirleriyle daha büyük çelişkiler içine girerler. Savaş, işgal, sömürgeleştirme ve benzeri askeri boyutlar taşıyan ça- tışma olasılıkları yükselir.

Bütün bunlar şöyle özetlenebilir: Nasıl bir tiyatroya, birbirlerinden ne ka- dar nefret ederlerse etsinler, medeni medeni girip çıkan insan toplulukları, oyun sırasında yangın çıktığında birbirlerini ezip geçerek canlarını kurtar- maya çalışırlarsa, depresyon döneminde de başta ana sınıflar olmak üzere bütün toplumsal gruplar hayatta kalmak için birbirlerine karşı sert bir müca- deleye **kaçınılmaz olarak** girerler.

Nihayet, eski dönemin sınıf ve uluslararası ilişkileri bağlamında yeterli ya da uygun olan üstyapı kurumları, devletten, siyasi rejimlerden ve parti- lardan ideolojiye, kültüre, dine kadar, yeni dönemde şu ya da bu sınıfın veya sınıf diliminin çıkarları açısından yeterli olmaktan çıktığı için, yeni mücade- lelere yeni fikirler gerekli hale geldiği için, büyük bir sarsıntı geçirir.³⁴

Kısacası, büyük depresyon dönemi, muazzam bir toplumsal ve siyasal altüst oluş dönemidir. Daha da önemlisi, **krizin nasıl çözüleceği doğrudan doğruya bu altüst oluşun bir sonucu olarak belirlenecektir.** Yani ne dep- resyondan çıkışta, ne uzun dalganın yeniden canlı bir sermaye birikimine

34 Bkz. Lev Trotskiy, “Kapitalist Gelişme Eğrisi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

dönüşünde önceden belirlenmiş herhangi bir çıkış yolu vardır. Kriz kavramı, burada, tam anlamıyla kadim Yunanca'daki orijinal anlamına geri dönmüş-tür: karar anı!

Burjuvazinin bile tek bir çözümü olacağını düşünmek için bir neden yok-tur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nı Naziler kazansaydı (Ekim devriminin ürünü olan Sovyetler Birliği'nin mevcut olmaması halinde bu gayet müm-kündü), dünya kapitalizminin savaş sonrası güzergâhı çok farklı olurdu. Ka-pitalizmin sadece on-on iki yıl boyunca dünya çapında sergilediği barbarlık eğilimi en azından bir süre daha baskın eğilim haline gelmiş olurdu.

Ama biz doğrudan doğruya esas konuya gelelim. Krize esas olarak iki ana sınıfın iki farklı çözümü vardır. Burjuvazi açısından çözüm, işçi sınıfı-nın ve emekçilerin bütün kazanımlarını, haklarını, mevzilerini gaspederek sermaye birikiminin canlı bir şekilde yürütülmesinin koşullarını yeniden tesis etmektir. Bu, faşizmi gerektiriyorsa, burjuvazi isteksizce olsa da faşist-leşir. Nükleer silahların kullanımını gerektiriyorsa kullanır ve örneğin Çin'i yeryüzünden siler. Emperyalist kapitalizmin böyle şeyler yapmayacağını sananlar, dönüp tarihe baksalar iyi ederler. Burjuvazi İkinci Dünya Savaşı döneminde her ikisinin de ilk adımlarını atmış, ama koşulların etkisi altında daha ileri gitmemiştir, gidememiştir.

Bu demektir ki, işçi sınıfı için iki alternatif vardır: Ya işsizliğe, yoksul-luğa, sefalete, toplumsal ve bireysel yaşamında elde etmiş olduğu kaza-nımların çoğuna (en azından bir süre için) veda etmeye razı olmak; ya da kokuşmuş kapitalist sistemi yıkarak yerine büyük üretim ve dolaşım ara-çlarının kamulaştırılması temelinde demokratik biçimde planlanmış, coğrafi olarak gittikçe dünyanın daha geniş bölümlerini bu planlı ekonominin ko-ordinasyonunun bir parçası haline getiren işçi devletlerinin federasyon ve konfederasyonlarını kurmak. Bu yüzden, sınıf işbirliğine dayanan program ve stratejiler depresyon dönemlerinde özel olarak zararlıdır. Bunun anlamı, depresyon içinde belirli ülkelerde veya bölgelerde işçi sınıfı ve emekçilerin belirli tavizler elde edemeyeceği, hayat olanaklarına yapılan saldırıyı kısmen de olsa püskürtmeyeceği değildir. Bunun anlamı, krizin hem burjuvazinin, hem de işçi sınıfının çıkarlarının aynı çözüm temelinde karşılanabileceğini iddia eden programların yenilgiye mahkûm olmasıdır. **Depresyon dönem-leri, sınıf çıkarlarının çıplak biçimde karşı karşıya geldiği dönemlerdir. Her iki sınıfın çıkarlarını da tatmin edeceğini ileri süren programlar, şarlatanlıktır, işçi sınıfına yolunu şaşırtacağı için son derecede zararlıdır.** İşçi sınıfı saflarında Keynesçi ideolojinin bugünkü anlamının bu oldu-ğuna aşağıda değineceğiz.

Tekil ülkelerde veya bölgelerde (diyelim Arjantin’de ya da bir bütün olarak Latin Amerika’da veya Yunanistan’da ya da bir bütün olarak Avrupa’da) işçi sınıfı ve müttefikleri sadece saldırıları püskürtmekle kalmayabilir; daha da ötesi yeni haklar veya mevziler dahi elde edebilir. Yukarıda söylenen, bunların yapılabilmesinin koşulunun burjuvazi ile işbirliğine dayanan bir strateji değil, sınıf mücadelesini ikirciksiz biçimde sürdüren bir strateji temelinde olacaktır. Ama buna ikinci bir koşulu da eklemek gerekir. **Bir ülkede mücadelenin gücü geçici olarak istenen sonuçları verse bile, sorun uluslararası düzeyde çözülmedikçe, o ülke veya bölge er ya da geç depresyonun yarattığı girdabın içine ekonomik ya da politik olarak yeniden kapılacaktır.** Depresyon dönemleri kapitalizmin uluslararası karakterinin kendini dolaylımsız biçimde dayattığı dönemlerdir. 1930’lu yıllarda, proletaryanın büyük sınıf mücadeleleri sonunda belirli tavizler, hatta yepyeni haklar elde ettiği iki ülkenin öyküsü bu bakımdan çok öğreticidir. Fransız proletaryası, o güne kadar tarihin gördüğü en büyük grev olan 1936 genel grevi ile yepyeni haklar kazandıktan **sadece üç yıl sonra** Nazi işgali altına girmiştir! ABD işçi sınıfı ise 1930’lu yılların dev eylemleri sayesinde ülke çapında kazanımlar elde etmiş, ama aynı on yılın sonunda askere yazılarak dünyanın dört bir köşesinde canını vermiştir! Sorunun uluslararası alanda çözümü ise, en azından bir süre boyunca barbarlık içinde yaşanmayacaksa, kaçınılmaz şekilde proleter iktidarını gündeme getirecektir.

Yukarıda vermiş olduğumuz ABD ve Fransa örnekleri, bu bölümde öne sürdüğümüz görüşlerin sadece soyut teorik bir akıl yürütmenin ürünü olmadığını, tarihi deneyimin ışığında test edilmiş önermelerden oluştuğunu okuyucuya hatırlatmalı. Büyük ekonomik krizlerin, depresyonların kapitalist sınıf ile işçi sınıfını kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirdiği, aradaki bütün yumuşatıcı tampon mekanizmalarını eğilim olarak ortadan kaldırdığı, işçi sınıfının mücadelesini massetme olanaklarını burjuvazinin elinden aldığı önermesi, elbette kapitalist üretim tarzında sermaye birikiminin incelenmesinden çıkartılan genel bir teorik sonuçtur. Ama hem bu genel eğilim, hem de bunun üstyapıda büyük altüst oluşlara yol açacağı önermesi, tarihte test edilmiş önermelerdir. Bu ampirik malzemeyi sergilemek bu yazının sınırları içinde mümkün değildir. Ama özellikle 20. yüzyılın Büyük Depresyonu’ndan bu konuda öğrenilecek çok şey vardır. Bu konuyu zamanımız el verir vermez bir başka çalışmada ele almaya kararlıyız.

Bu bölümde ısrarla vurguladığımız eğilimler, 2008’den bu yana adım adım kendilerini ortaya koyuyor. Kriz ilk patlak verdiğinde, dünya durumunda önemli değişiklikler yaşanacağını, daha önceki dönemdeki bazı eği-

limlerin tersine döneceğini, bazı eğilimlerin ise hızla serpilip geliyeceğini belirtmiştik.³⁵ Birincisi, “küreselleşme” olarak anılan dönemden farklı olarak ulusal ekonomilerin gemisini kurtaranın kaptan olacağı bir yöneliş içinde önem kazanacağını, bu yüzden milliyetçiliğin geliyeceğini belirtmiştik. Bu konuda neoliberalizmin kalelerinde (ABD’de ve AB’de) bile “ulusal” üretimi ve banka sistemlerini koruma konusunda geçtiğimiz dört-beş yıl içinde ortaya çıkan eğilimler son derecede berraktır. “Küreselleşme” ideolojisi çoktan gerilemeye başlamıştır. Öngördüğümüz üzere, kelime bile artık ender olarak kullanılmaktadır. Ama kriz uzadıkça ve derinleştikçe “küreselleşme” ideolojisinin sapır sapır döküleceğini hep birlikte göreceğiz.

İkincisi, devletin ekonomideki öneminin yeniden artacağını, ama bunun bazılarının hayal ettiği gibi “Keynesçi refah devleti”nin yeniden yükselmesi anlamına gelmediğini, kapitalist devletlerin finans sistemini kurtarmak ve kendi ulusal sermayelerini ayakta tutmak için müdahale edeceğini, ama işçi sınıfı ve emekçilerin haklarına saldırmaya devam etmek bir yana, bu saldırıyı daha da tırmandıracağını vurgulamıştık. Bu önermenin ilk yarısının (yani devlet müdahalesinin öneminin artmasının) delillerine yukarıda değinildi. İkinci yarısını görmek isteyen ise AB’nin güney çeperine ve İrlanda’ya bakar. ABD’de Wisconsin ve komşu eyaletlerde 2011 yılı içinde tırmanan sınıf mücadelesi de bir başka çarpıcı örnektir.

Üçüncüsü, milliyetçiliğin koşulların uygun olduğu yerde faşizmin güçlenmesine tercüme olacağını ve koşullar zorlaştıkça faşist hareketlerin yükseleceğini öngörmüştük. 2009 Avrupa Parlamentosu seçimleri, epeyce bir süredir kendini bazı ülkelerde güçlü biçimde hissettiren, bazı ülkelerde ise içten içe kaynaşmakta olan neofaşizmin çok ciddi bir yükselişine sahne oldu. Ardından, 2011 yılında Finlandiya gibi nispeten refah içinde bir ülkede bir siyasi deprem yaşandı ve Hakiki Finler gibi ucube bir isim taşıyan bir neofaşist parti ülkenin dört büyük partisi arasına girdi. Bir başka “huzurlu” İskandinav ülkesi olan Norveç’te faşist Breivik’in işlediği kitlesel katliam ancak bu bağlamda gerçek yerine oturtulabilir. Nihayet, Nisan ayının sonunda Fransa’da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ilk turunda faşist-ırkçı aday Marine Le Pen’in büyük başarısı turmanışın ciddi biçimde devam ettiğini

35 Bkz. “‘Tarihin sonu’nun sonu”, *Mavi Defter*, Ekim 2008, http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=414:tarihin-sonunun-sonu&catid=55:sungursavran&Itemid=93; “Marx ne demişti ki?”, *Mavi Defter*, Kasım 2008. Ayrıca, Devrimci Marksizm Yayın Kurulu’nun aynı dönemde yayınladığı bildiri bu konularda son derecede berraktır: “Yeni bir dönem açılıyor: mali çöküş, depresyon, sınıf mücadelesi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 8, Kış 2008-2009.

ortaya koydu.³⁶ Avrupa'nın neofaşizmini ne kadar "incelikli" tarzda okuyacak olursak olalım, işçi sınıfını depresyonun sorumlusu konusunda şaşırtma, yani göçmenleri günah keçisi haline getirerek kapitalizmi aklama çabası dışında ele alacak her yorum, hâkim sınıfların safında yer alıyor demektir.

Nihayet, depresyon döneminde kapitalizmin nesnel durumunun kitleleri yoksullaştırıcı etkisi ve devlet politikalarının emekçi sınıfların bütün kazanımlarını geri alma yönünde bir taarruzu gerçekleştirmesi dolayısıyla, işçi sınıfının ve emekçilerin somut koşulların uygun olduğu yerlerde sınıf mücadelesini yükselteceği, hatta devrimin yoluna gireceği konusundaki öngörümüz, bizim de beklemediğimiz bir hızda gerçekleşmiş durumda. Arap devriminin, başka faktörlerin yanı sıra Üçüncü Büyük Depresyon'un etkilerine karşı da bir kalkışma olduğunu başka yerlerde izah etmiştik.³⁷ Şimdi başta Yunanistan'da olmak üzere Avrupa'nın güney çeperinde ortaya çıkan sınıf mücadeleleri aynı eğilimin **çok daha arı biçimler altında** doğrulanması oluyor. Özellikle Yunanistan bir ön devrimci durumdan geçiyor. Devrim her an patlak verebilir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, bu bölümde öne sürmüş olduğumuz eğilimler, sadece geçmişte sınanmış önermeler olmakla kalmamakta, günümüz Büyük Depresyonunun şu ana kadar yaşanmış kısa tarihinde de doğrulanmaktadır.

Bu bölümü, solda çok yaygın bir kolaycılığın eleştirisi ile bitirelim. "Kapitalizm krize yol açabilecek gelişmeleri artık kontrol altında tutabiliyor, kriz olmaz" korusu, şimdi yeni bir çizgi benimsedi: "Kapitalizmdir, krizini çözer, yeni temeller üzerinde yoluna devam eder." Krizlerin sadece sermaye birikiminin tıkanması değil, aynı zamanda birikmiş sorunların çözümünün ortamı olduğu Marksist kriz teorisinin önemli bir boyutudur.³⁸ Ama buradan kapitalizmin **kaçınılmaz biçimde** krizlerinden yenilenmiş ve sağlıklı temellerde çıkabileceği sonucu türetilemez. Büyük krizler kapitalizmin yıkılması ile de sonuçlanabilir. Bu bir.

İkincisi, kapitalizm büyük krizlerinden (depresyonlarından) çıkarsa bile,

36 Bkz. "Fransa seçimleri: faşizmin zaferi bir uyan borusudur!", *Gerçek* gazetesi, Mayıs 2012, ayrıca <http://www.gercekgazetesi.net/index.php/kar-manet/item/1331-fransa-secimleri-fasizmin-zaferi-bir-uyan-borusudur>.

37 Birçok yazımın arasında, "Tunus devriminin anlamı (1)", *Gerçek* gazetesi sitesi, <http://www.gercekgazetesi.net/index.php/bread/item/385-tunus-devriminin-anlami-1>.

38 "Maddeci eleştiri, bu tek-yanlı ve sınırlı bakış açılarının ötesine giderek, bunalımı kapitalist yeniden üretimin **hem** tıkanması, **hem de** bir biçimi olarak kavrar." Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-liberalizm", N. Satlıgan/S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2009 içinde, s. 41. Vurgu aslında.

bunun maliyeti işçi sınıfı, emekçiler, hatta toplumun neredeyse bütünü için son derece de ağır olabilir. Kapitalizmin 19. yüzyılın son çeyreğindeki Uzun Depresyon'dan çıkışı için insanlığın ödediği bedel emperyalizm ve onun çeşitli coğrafyalardaki barbarlığı olmuştur. 20. yüzyılın Büyük Depresyonu ise, ancak faşizm, İkinci Dünya Savaşı ve Holokost yaşandıktan sonra çözüme kavuşturulabilmiştir. İçinden geçmekte olduğumuz Büyük Depresyon'a böylesine hafifçe yaklaşanların bize bu seferkinin yol açabileceği bedel konusunda ne düşündüklerini de söylemeleri, düşünce tarzlarını anlamamız bakımından anlamlı olacaktır.

Günümüz Büyük Depresyonunun özgül yanları

Tarihte bir yasa temelinde tekrarlanan olaylar arasındaki ortak yanlar ne kadar önemli olursa olsun, elbette her bir olayı kendisinden önce gelen örneklerden ayıran sayısız önemli ya da düşük önem taşıyan faktör mevcuttur. Ama günümüzde yaşanan Büyük Depresyonu daha öncekilerden ayıran bazı yönler vardır ki, her tarihsel dönemin kendine özgü somut yönlerinden çok daha öte, neredeyse yapısal denebilecek özelliklerdir bunlar. Bunların neden ortaya çıktıklarını bu yazının sınırları içinde ayrıntısıyla ele almayacağız. Ama her birinin önümüzdeki dönemin gelişmeleri üzerinde ciddi etkilerde bulunacağını hemen hemen kesin olarak söyleyebiliriz. Bunların etkileri başka bağlamlarda daha derinlemesine tartışılmalıdır.

Birinci nokta, günümüz uzun dalgasının durgunluk safhasının daha önceki dalgaların benzer safhalarından farklı gelişmiş olmasıdır. Hem 1848-1896 dalgasında, hem de 1896-1945 dalgasında, durgunluk dönemleri (sırasıyla 1873 ve 1929 yıllarında) birer mali çöküş (“crash”) ile açılmış, dolayısıyla durgunluk safhası **daha baştan itibaren** bir Büyük Depresyon karakterini kazanmıştır. Bu kez, 1974-75'teki resesyon ile başlayan durgunluk safhası, artık bildiğimiz gibi 30 yıl gibi çok uzun bir süre boyunca depresyona dönüşmeyen bir uzun kriz biçimini almıştır. 30 yıl, tarihte, uzun dalganın durgunluk evresinin normal dalga boyu olmuştur. Yani, bu uzun dalganın durgunluk evresinde, çöküş ve depresyon durgunluğun **sonunda** gelmiş gibidir. Bu farklılık bazı yazarları yanıltmış, örneğin Wallerstein 90'lı yılların sonunda uzun dalganın durgunluk evresinin sonunu dahi ilan etmiştir. Bu yanlış ve genel olarak uzun dalganın bu aşamadaki davranış kalıbı, bize Marksist uzun dalgalar teorisinin öteki uzun dalgalar teorilerine (Konratyef, Chris Freeman, Wallerstein vb.) göre farklılığının ne derecede sağlıklı olduğunu da gösterir. Hatırlanacağı gibi, Marksist teori, durgunluk evresinden çıkışın mekanik bir biçimde gerçekleşmediğini, sınıf mücadelesinin be-

lirleyici olduğunu vurguluyordu. Ötekiler ise ekonominin kendi mekanizmalarını ön plana çıkarır. Sınıf mücadeleleri bir zamansallığın temposuna tâbi olmadığından, Marksist uzun dalgalar teorisi açısından durgunluk evresinin uzayıp gitmesinde şaşırtıcı hiçbir şey yoktur. Oysa öteki teoriler bu uzatılmış durgunluğu açıklamakta zorluk çeker.

Bu farklılığın başlıca nedeni, altının dolaysız biçimde para olarak dolaşımının sona ermesi dolayısıyla sistemin kredi genişlemesini çok daha uzun süre ve çok daha büyük miktarlarda yapabilmesidir.³⁹ Buna kapitalist devletin 1930’lu yılların Büyük Depresyonu esnasında ekonomik konjonktürü kontrol altına almak için geliştirdiği yeni tekniklerin de belirli sınırlar içinde etkili olmasını eklemek gerekiyor.

Farklılığın sonuçları ise muhtemelen çok derin olacaktır. Birinci önemli sonuç, 30 yıl krizin depresyonsuz geçirilmesinin nedeni tam da sorunların sürekli ertelenmesi olduğu için krizin muhtemelen öncekilerden de daha ağır geçecek olmasıdır. Bununla tam da çelişki yaratacak bir başka sonuç ise, işçi sınıfı ve emekçilerin çok daha uzun bir zorluklar döneminden geçecek olmasıdır. Bunun nedeni açıktır: Uzun dalgaların durgunluk evreleri, işçi sınıfı ve emekçiler açısından güçlük yıllarıdır. Sermaye taviz verme olanaklarına eskisine göre çok daha az sahiptir, emekçilerin kazanımlarına hücum etmeye neredeyse mecburdur. Nitekim, içinden geçmekte olduğumuz uzun dalganın durgunluk evresinin hemen başlarında uluslararası burjuvazinin benimsediği neoliberal/küreselci strateji, işçi sınıfına karşı çok uzun süren bir taarruzun temeli olmuştur. Saldırının böylesine uzun olması, işçi sınıfının en azından bazı ülkelerde kemer sıkıma, “fedakârlığa” vb. “artık yeter” biçiminde bir tepkiyi vermesine yol açabilir. Kriz, yukarıda belirttiğimiz nedenlerle daha da derin geçecekse, sınıflar arasındaki çatışmanın sertleşmesi, belki de görülmemiş boyutlara ulaşacaktır.

Günümüz Büyük Depresyonunun ikinci özgüllüğü, işçi sınıfının bu büyük sertleşme dönemine çok hazırlıksız girmesi sonucunu yaratan bir faktördür. 20. yüzyılın Büyük Depresyonunun öncesinde modern tarihin en büyük devrimi olan Ekim devrimi yaşanmış, buradan dev bir işçi devleti olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) doğmuştu. İşçi sınıfı dünyanın birçok kıtasında sendikal ve siyasi alanlarda güçlü biçimde örgütlüydü. Birçok ülke devrimci sarsıntılar yaşamıştı, dolayısıyla işçi sınıfı deneyimli idi. Günümüz Büyük Depresyonu ise Ekim devriminin izinde ortaya çıkmış olan

³⁹ Yanlış anlamaları engellemek için ekleyelim: Altının evrensel eşdeğer (para) olmaktan çıktığını söylemiyoruz. Bu rolünü **dolaysız biçimde oynamadığını** söylüyoruz.

işçi devletlerinin en önemlilerinin yıkılmış olduğu bir dönemin ertesinde ortaya çıkmıştır. 1989'da Doğu Avrupa'da, 1991'de Sovyetler Birliği'nde, 1990'lı yılların ilk yarısında Yugoslavya ve Arnavutluk'ta, 1990'lı ve 2000'li yıllarda ise Çin'de yaşanan olaylar bu toplumlarda kapitalizmin restorasyonu ile sonuçlanınca, kolektif her tür çözümün, sendikal mücadelenin, sosyalizmin, devrimciliğin, devrimci partilerin, büyük halk kitleleri, hatta eskiden Marksist olan kadrolar ve aydınlar arasında bile prestiji yerlerde sürünmeye başlamıştır.

Bu faktör neoliberal/küreselci taarruzun etkileriyle bir araya geldiğinde Büyük Depresyon'a işçi sınıfının birçok ülkede sendikal örgütlenme alanında çok zayıf girmesine yol açmıştır. Bundan da öte, Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllarda yaşadığı bürokratik yozlaşmanın etkisi altında zaten büyük darbe yemiş olan devrimci parti anlayışı, bürokratik işçi devletlerinin çöküşü sonrasında doğan politik-ideolojik atmosferde bütünüyle terk edilmiştir. Öyleyse, bugünkü Büyük Depresyonun doğuracağı sert mücadelelere işçi sınıfı (ülkeden ülkeye durum farklılık göstermekle birlikte) genel olarak örgütsüz ve önderliksiz yakalanmıştır. Bunun özellikle siyasi alandaki ağır sonuçlarını Arap devriminde ve Akdeniz havzasında yaşanan sınıf mücadelelerinde kitlelerin büyük ölçüde önderliksiz, hatta politikasız ve ideolojisiz kalmasında görmek mümkündür. Buradan çıkan sonucu tekrar etmeye gerek var mı? İşçi sınıfının devrimci partilerini her ülkede inşa etmek ve bunları bir devrimci enternasyonalin çatısı altında birleştirmek, insanlığın geleceği açısından içinden geçmekte olduğumuz dönemde yakıcı bir önem taşımaktadır.

Günümüz Büyük Depresyonunu kendisinden öncekilerden ayıran üçüncü önemli fark, dünya ekonomisinde eşitsiz gelişmenin çok belirgin hale gelmiş olmasıdır. Kapitalizmin ileri derecede gelişmiş olduğu ülkeler krizi son derecede ağır yaşarken, "yükselen ekonomiler" adı verilen bir dizi ülke (en başta Çin olmak üzere, Hindistan, Brezilya ve başkaları) krizden etkilenmekle birlikte hâkim eğilim olarak yüksek oranlarda büyümeye devam etmektedir. 19. yüzyılın Uzun Depresyonunda da, 20. yüzyılın Büyük Depresyonunda da durum farklıydı: Kapitalist dünyanın hâkimiyeti altına girmiş, ama henüz kapitalizm öncesi veya yarı-kapitalist ekonomik ilişkiler içinde yaşamakta olan ülkeler de derhal krizin etkisi altına girmişti. Bir örnek verilecek olursa, ileri derecede kapitalistleşmiş ülkelerin sınai üretiminin çöküşü dolayısıyla hammadde, enerji ve gıda maddelerine talep hızla gerilediği için, 1929 ile 1930 arasında tek bir yıl içinde emtia fiyatları % 20'ye kadar düşüyor, bu, emperyalizme bağımlı az gelişmiş ülkelerin ekonomisinde ağır bir

durgunluk eğilimi yaratıyordu. Günümüzde ise, başta artık dünyanın ikinci büyük ekonomisi haline gelmiş olan Çin'in hızlı büyümesinin yarattığı yüksek talep dolayısıyla, birçok emtia üreticisi ülke krizden etkilenmemektedir. Latin Amerika'nın bazı ülkeleri (Şili, Arjantin, Brezilya vb.) ve Avustralya gibi emtia üreticisi ülkeler bu yüzden Çin'inkine bağlı bir yüksek büyüme temposunu sürdürmektedirler.

Dünya ekonomisindeki bu ayrışmayı (İngilizce bu olguya yaygın olarak “decoupling” deniyor) uzun uzun analiz etmek, Asya'nın dünya ekonomisinde artan ağırlığının önemini anlamaya çalışmak, bunun dünya güçler dengesindeki etkilerini araştırmak başka açılardan çok önemlidir. Bizim açımızdan önemli olan bu olgunun Büyük Depresyon ile ilişkisidir. Denebilir ki, başta Çin olmak üzere bir ölçüde kendi dinamikleri sayesinde yüksek büyümeyi sürdüren ekonomilerin varlığı, Büyük Depresyonun hakiki potansiyelini şimdiye kadar göstermesine engel olmuştur. İMF'nin hesaplamalarına göre, 2012'de dünya üretiminin büyümesine “yükselen ekonomiler” % 80, gelişmiş ülkeler ise % 20 oranında katkı yapacaktır. Karşılaştırmayı biraz daha çarpıcı kılabilmek için işaret edelim ki, 2012 yılında avro bölgesinin dünya büyümesine katkısının % -1,2 olması beklenirken, Çin'in katkısı % 35 dolayında olacaktır. ABD gibi bir devin katkısı ile Hindistan gibi yoksul bir ülkenin katkısı aynı olacaktır: % 11,3.⁴⁰

Bunun anlamı şudur: Çin'de, Hindistan'da, Brezilya'da ve hızlı büyümekte olan birkaç başka yüksek nüfuslu ülkede, şu ya da bu nedenle büyüme temposu çok önemli bir düşüş gösterirse (dikkat edilirse daralmadan söz etmiyoruz, sadece çok daha düşük bir büyüme temposundan söz ediyoruz) dünya ekonomisi çok büyük bir sarsıntı yaşayacak ve kriz bugüne kadar olduğundan çok daha derin bir kriz haline gelecektir. Mesele şudur ki, bu ülkelerin Büyük Depresyon içinde bugüne kadar sürdürmüş oldukları görece hızlı büyüme, kendilerine özgü tarihsel dinamiklerin yanı sıra, birincisi, mesela Çin'de özellikle 2008-2009 resesyonu sırasında ekonomiyi canlandırma amacıyla yapılan büyük kamu harcamalarına ve, ikincisi, resesyonun ardından gelişmiş ülkelere yüz çeviren sıcak paranın bu ülkelere akmasına yaslanıyordu. Yani bir bakıma hayali sermaye bu ülkelerin görece olarak sağlıklı ekonomilerinde son bir tutunacak dal arıyordu. Ama eşitsiz gelişmenin sınırlarını burada bileşik gelişme çiziyor. Dünya ekonomisi böylesine zor bir dönemden geçerken bu ekonomilerin ilanihaye yüksek büyüme temposlarında gelişmesini beklemek doğru değildir. Bu ekonomilerde de ciddi bir

40 “GDP forecasts”, *The Economist*, 21 Nisan 2012, s. 89.

yavaşlama az çok kesin olarak gelecektir.

Bunun işaretleri birikmektedir. Çin ve Hindistan başta olmak üzere, bu ülkelerde “aşırı ısınma” belirtileri görülmektedir. Asya’nın ve Çin’in ihracatı, gerek AB ekonomisinin yeniden resesyona girmesi, gerekse ABD ekonomisinin yavaş büyümesi dolayısıyla düşmektedir.⁴¹ Bu o kadar belirgin bir gelişmedir ki, Çin’in kriz öncesinde GSYH’sinin % 10’una kadar yükselen cari fazlası bugün % 2’ye kadar düşmüştür.⁴² Son yıllarda kamu harcamalarının da desteğiyle büyüyen inşaat sektörü, iki önemli sorun barındırmaktadır. Birincisi, bu yapılaşma dalgasının içinde yer almak için borçlanan yerel yönetimler ciddi bir ödeme güçlüğüne doğru sürüklenmektedir. “Yerel yönetim finansman araçları” olarak bilinen kredilerin 1,4 trilyon dolara eriştiği hesaplanmakta ve bunların % 30’a kadar yükselen bölümünün batık kredi haline gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu ve başka faktörlerin etkisi altında Çin bankalarının sermaye yeterlilik rasyoları son derecede düşük bir düzeye (% 6) gerilemiştir.⁴³ İnşaat patlamasının getirdiği ikinci büyük sorun da, Çin’de de gayrimenkul sektöründe, başta ABD olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkelerin bir bölümünde ortaya çıkmış olan türden bir balon patlaması yaşanacağına dair kaygıdır. Bu tür tehlikeli bir gelişmeyi kontrol altına alma çabasındaki devlet özellikle inşaat sektörünü kendisi ciddi biçimde gemlemeye başladığı için Çin’de gayrimenkul fiyatları yerinde saymaya başlamıştır. Bütün bunların ekonomik büyüme üzerinde etkileri hissedilmektedir: elektrik üretimi, demiryollarınca taşınan kargo hacmi, gayrimenkul sektöründe büyüme (geçen yıl Nisan ayında % 16,2 temposunda büyümekte olan sektör, bu yıl aynı dönemde % 4,2 büyümüştür), sanayi makinesi ithalatı gibi çeşitli reel göstergeler, büyümede hızlı bir düşüş yaşandığını ortaya koymaktadır.⁴⁴

Hindistan’da gerileme daha da belirgindir. Büyük Depresyon öncesi yıllık ortalama % 10 civarında bir büyüme oranına erişmiş olan ülkede bu oran şimdilerde % 5’e gerilemiş durumdadır. Gayrisafi yatırım artışı ise % 20 düzeyinden negatif bölgeye gerilemiştir!⁴⁵

Çin, Hindistan ve benzeri ülkelerin ekonomilerinde başlamış olan bu eği-

41 “Asia Exports Slowdown Adds Pressure for Growth Measures”, Bloomberg, 10 Mayıs 2012, <http://www.bloomberg.com/news/2012-05-10/china-exports-imports-rise-at-slower-pace-than-forecast.html>.

42 *The Economist*, 17 Mart 2012, s. 70.

43 *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 71.

44 “China Investment Boom Starts to Unravel”, *Financial Times*, 14 Mayıs 2012.

45 *The Economist*, 24 Mart 2012, s. 26-27.

limin olgunlaşması, dünya kapitalizminin bir can simidinin daha yok olması anlamına gelecektir.

Marx, Schumpeter, Keynes

Gerçek dünya üzerine yoğunlaşan bir yazıda bir bölümün üç düşünür arasında bir karşılaştırmaya ayrılması, okuyucuya ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Marksist kriz teorisinin bütün öteki iktisadi düşünce okullarına göre özgüllüğüne ve üstünlüğüne yaslanan bir yazıda bu çok da şaşırtıcı olmamalıdır. Yukarıda adı geçen öteki iki düşünüre kısaca da olsa değinmemiz, bunların Marksist teori (ve Keynes söz konusu olduğunda politika) üzerinde son dönemde ciddi bir etkiye kavuşmasının ürünüdür. Bu etkinin tipik bir örneği, son dönemde Marksist iktisat ve genel olarak Marksist sosyal teori konusunda dünya çapında en önde gelen otoritelerden biri olarak kabul edilen David Harvey'nin Türkçe'de yayınlanan son kitabında görülebilir.⁴⁶ Biz bu etkinin Marksistlerin krizi kavraması bakımından önemli bir engel olduğu kanaatindeyiz. Ayrıntıya girmeden açıklayalım.

Schumpeter'in etkisi sadece ideolojiktir. Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter, 20. yüzyılın en önemli burjuva düşünürlerinden biridir. Kapitalizmi, üniversitelerde okutulan neoklasik iktisadın dar sınırları dışında, çok daha geniş ufuklu bir tarzda, sosyal ve politik yaşama çok daha fazla yer vererek kavramaya yönelmiş bir düşünür. Schumpeter'i sıradan burjuva iktisatçılarından ayıran çok sayıda noktadan biri de kapitalizmin krizlerine yaklaşımıdır. Neoklasik iktisat (kendinden önce klasik ekonomi politığın ana damarı için de geçerli olduğu gibi) sistemik nedenlerden kaynaklanan krizleri yadsır, gerçek dünyada yadsınamayacak tarzda var olan krizleri de sistem dışında birtakım faktörlerle veya yanlış ekonomi politikalarıyla açıklarken, Schumpeter krizlerin kapitalizmin doğasında var olduğunu kavramıştır. Ona göre, evet, kapitalizm Marx'ın ısrarla vurguladığı gibi ancak krizlerle bezenmiş bir patikadan geçerek gelişebilir, ama bu krizler aslında tarihte yararlı bir işlev görmektedir. Krizler, kapitalizmin yeni bir teknolojik temele doğru geçebilmesi için eski teknolojik temelin tasfiye edildiği anlardır. Yeninin yerleşebilmesi için eskinin temizlenmesi gerekir. Bu yüzden krizler kendilerini birer "yıkım" anı olarak ortaya koyarlar, ama bu yıkım yeni bir şeyin yaratılmasının da yoludur. Bu yüzden Schumpeter krizlere birer "yaratıcı yıkım" süreci olarak bakar.

Buradaki ideolojik operasyonu görmemek mümkün değildir. Mesele iki

⁴⁶ D. Harvey, *Sermaye Muamması*, a.g.y., tamamı.

boyutludur. Birincisi, Schumpeter tarih boyunca gerek büyük işçi-emekçi kitlelerin, gerekse aydınların gözünde kapitalizmin prestijini ağır şekilde sarsmış olan ve hâlâ da sarsmaya devam eden krizleri yararlı göstermekte, kapitalizmin bir eksiği değil, neredeyse dehasının bir vechesi olarak sunmaktadır. Bunu Marksistlerin hiç eleştirel olmayan biçimde kucaklaması, bu tuzağa düşmektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, krizlerin bir yönüyle kapitalizmin birikmiş sorunlarının çözümü olduğunu ilk ortaya koyan Marx'ın kendisi olmuştur. Ama Marx'ta bu konuda herhangi bir özürçülüğe yer yoktur. Tersine, krizlerin kapitalizmin ileri doğru gelişmesinin yolu olması, kapitalizmin olumlu bir yönü değil, en büyük zaafının bir ürünüdür. Kapitalizm son derecede karmaşık bir ekonomik yapıyı ve her geçen gün daha fazla toplumsallaşmakta olan bir üretici güçler bütünü planlı tarzda değil de piyasanın, olaydan sonra, körcesine işleyen mantığına göre yönettiğinden, eskinin yerine yeninin konulması sancılı bir biçim almaktadır. Yani yaratıcılık bilinçli biçimde uygulanacağına körce bir yıkım temelinde uygulanmaktadır. Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" kavramı, "yıkım var ama yaratıcıdır" demek amacıyla gelişmiştir. Marksistler ise "kapitalizmde yaratıcılık bile yıkım biçimini alıyor" demelidirler.

İşin ikinci yönü, Schumpeter'in kavramlaştırmasının krizlerin tek yönlü olarak kavranmasına yol açmasıdır. "Yaratıcı yıkım" kavramı, krizlerin ortaya çıkardığı her yıkımın "yaratıcı" olacağını ima eder. Oysa, krizler ikinci mertebeden yıkıcı bir karakter de taşıyabilir. Bununla kast ettiğimiz, krizle tıkanan kapitalist sistemin, ihtiyaçlarını karşılayamadığı alt sınıflar, en başta da işçi sınıfı tarafından devrilebileceğidir. Marx, krizlerin yeni bir kapitalist merhaleye geçişin yatağı olabileceğini keşfetmiştir, ama aynı zamanda krizlerin kapitalizmin tarihsel sınırlılığını ortaya koyduğunu da vurgulamıştır. (Bu konuya bir sonraki bölümde gireceğiz.) Yani, bir kez daha, kriz, kapitalizm için bir karar anıdır. Ya yeniden sağlığına kavuşacak ya da tarihe karışacaktır. Oysa Schumpeter'in kavramlaştırması kapitalizmin her krizden muzaffer biçimde çıkacağını tek yanlı olarak ilan etmektedir. Marx'ın kavrayışına göre deterministtir, dardır. Marksistler için Schumpeter'le birlikte keşfedilen yeni bir şey yoktur, geriye düşüş vardır. Onda doğru olan Marx'ta vardır, yanlış olanı da yine Marx'ın bakışı ortaya koyar.

Keynes meselesi çok daha çetrefilli ve karmaşık bir iştir, çünkü kapitalist ekonomiye eksik tüketimci bir bakış temelinde Keynesçi analiz, bugün bütün dünyada ve Türkiye'de Marksist teoride en yaygın içtihat halini almış durumdadır. Bu içtihadı *Devrimci Marksizm*'in güncel krizi derinlemesine

ele alan daha önceki bir sayısında uzun bir analizle çürütmeye çalışmıştık.⁴⁷ Dolayısıyla, bu kez ayrıntıya girmeyeceğiz. Üstelik bu kez tersini yapacağız. Keynesçiliğin kapitalist krizlerin anlaşılmasındaki olumlu yanlarına değineceğiz.

Keynesçi teorinin bir çeşitlemesinin burjuva iktisadında krizlerin açıklanması bakımından en yararlı düşünce damarı olduğuna işaret etmek gerekiyor. Keynes'in izleyicisi Hyman Minsky'nin adıyla özdeşleşmiş olan bu damar, esas olarak para ve kredi sisteminin kriz yaratmasının neredeyse kaçınılmaz olduğu görüşünden hareket eder. Marx'ın "aşırı kredi" ve "hayali sermaye" kavramlarına benzer biçimde, para sisteminin kırılabilirliğini ve felâket yaratma potansiyelini işler.⁴⁸ Minsky'nin bu yaklaşımı, piyasanın her zaman rasyonel biçimde işlediği, işleyişine engeller olmadığı takdirde ortaklıkta asla satılmayan fazlalar bırakmayacağı türünden safsatılarla krizlerin olasılığını yadsımdan başka bir iş yapmayan ve her büyük krizde mahcup olduktan sonra kriz bitince ortalığı yüzüstüce yeniden kaplayan özürlemeci ana damardan kat kat üstündür. Ayrıca, kapitalizmin krizlerini bu temelde kavrayan, kaçınılmazlıklarını teslim eden, tarihteki yerlerini bu temelde inceleyen çok önemli çalışmalara da esin kaynağı olmuştur.⁴⁹

Sorun şudur ki, ne Keynes'in kendisinde, ne de Minsky'de kriz eğilimleri üretim alanının çelişkileriyle ilişkilendirilir. Oysa, Marx'ın özellikle "aşırı kredi" kavramıyla açtığı para ve kredi dünyasındaki aşırı şişkinlik kapısının temelinde, genişleyen yeniden üretimin karşılaştığı sorunlar ve bunların aşılması için sermayenin kredi alanında yaptığı zorlamalar vardır. Aşırı kredi, tam da sermayenin verili bir anda üretim alanının sağladığı olanakların ötesine geçme yolundaki zorlamaların ürünü olduğu için aşırıdır. Bir kez bu zorlama başladığında, spekülasyon, balonlar ve bunların patlaması kredi şişkinliği içinde gündeme gelecektir. Ama Keynes ve Minsky'de üretim alanı ile böyle bir ilişki kurulmadığı için, şişkinliğin, spekülasyonun, balonların kaynağı gizli kalır. Kapitalizmde finans alanı ile üretim alanı arasındaki çelişik ilişki teorileştirilmemiş olur. Bu durumda, Keynes'in keyfi kavramı "hayvansal güdüler" bir *deus ex machina* olarak tabloya sokulur.⁵⁰ Kapitalist

47 S. Savran, "Keynesçilik, Fordizm, 'refah devleti'", *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

48 Hyman P. Minsky, *John Maynard Keynes*, Columbia University Press, New York, 1975.

49 Kindleberger, a.g.y. Bölüm 2, Kindleberger'in teorik esin kaynağını Minsky modeli olarak tanımlar.

50 Bkz. George A. Akerlof/Robert J. Shiller, *Hayvansal Güdüler*, çev. Neşenur Domaniç ve Levent Konyar, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2010.

üretim alanına eleştirel biçimde girmekten kaçınan, daha doğrusu burjuva bakış açısı dolayısıyla bu tür bir kapasitesi olmayan Keynesçilik psikoloji alanına kaçır.

İkinci ve daha önemli mesele, Keynesçi devlet müdahalesinin depresyon içindeki bir ekonomi üzerindeki etkisinin dakik biçimde formüle edilmesi gerekliliğidir. “Dakik biçimde” diyoruz, çünkü Keynesçi müdahalenin krize etkisi, öyle kolay kolay “var” ya da “yok” diye nitelenebilecek bir basitlikle ele alınamaz. Tekil ekonomilerin özgüllüğünü, dünya ekonomisinin bir parçası olarak ulusal ekonomilerin üzerindeki tahditleri vb. bir kenara bırakmak amacıyla, bir soyutlama düzeyi olarak, dış dünyası olmayan bir ekonomiyi göz önüne alacak olursak, etkiyi en genel hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz. Devlet müdahalesi her şeyden önce finans sisteminin bütünüyle batmasını ve böylece ödemeler sisteminin geçici bir krize düşmek yerine bütünüyle kilitlenmesini önlemek bakımından hayati bir rol taşır. Merkez bankasının sistemde oynadığı nihai kredi mercii (“lender of last resort”) görevi, kapitalist banka, borsa ve genel olarak finans sistemi için vazgeçilmez bir güvencedir. Neoliberal budalalık yıllarında devlet müdahalesini aşağılayan iktisatçılar sürüsünün, finansal çöküş başlar başlamaz, kamulaştırma dâhil devletin her yöntemle ve bu arada yıllarca küçümsemiş “para basma”nın yeni adı olan “miktar genişlemesi” aracını da kullanarak finans kesimini kurtarmasına taraftar hale gelmesi, ham ervahın başını bu hakikate çarpmasından başka bir şey değildir.

Dar anlamda Keynesçilik bunun ötesinde bir şeydir. Nihai kredi mercii olarak merkez bankası, Keynes öncesi bir kurumdur. Keynesçilik, başka ekollerden, para politikası (faiz oranı ve para miktarı üzerinde oynamalarla üretim miktarını ve fiyatları düzenleme) ve maliye politikası (aynı düzenlemeyi vergiler ve harcamalar üzerinde oynamalarla gerçekleştirme), ama özellikle de bu sonuncusu ve onun da kamu harcamaları ayağı ile ayrılır. Yani elimizdeki esas soruna asıl şimdi geliyoruz. Meseleyi dar anlamda kamu harcamalarıyla sınırlayarak ele alacağız. Başka yerlerde Keynesçilik hakkında söylediklerimizin düşündürebileceğinden farklı olarak belirtelim: Kamu harcamaları, krizdeki bir ekonomi üzerinde canlandırıcı bir etki yaratır, büyüme oranını negatif alandan pozitif alana çekebilir ya da zaten pozitif olan bir büyüme oranını yükseltebilir. İki ayrı dönemden iki çarpıcı örnek. Bilindiği gibi, 1930’lu yıllarda F. D. Roosevelt iktidara gelince uygulamaya koyduğu New Deal programının bir parçası olarak kamu harcamalarını arttırdı. Bu sayede 1933’e dek daralmış olan ekonomi, 1933-37 arasında hızla büyüdü. Ama 1937 yılında kamu harcamaları azaltılır azaltılmaz büyüme

yine daralmaya döndü.⁵¹ İkinci örnek yine ABD ekonomisinden ama günümüzden. Fitch derecelendirme kuruluşu ve Oxford Economics'in birlikte yaptığı bir çalışmaya göre, ekonomiyi canlandırma amaçlı kamu harcamaları 2008'den bu yana ABD'de büyümeyi 4 yüzde puanı arttırmış bulunuyor. Yani bu harcamalar olmasa idi, son yıllarda % 2-3 bandında büyümekte olan ABD ekonomisi, 2008'den bu yana sürekli olarak resesyonda olacaktı.⁵²

Keynesçi maliye politikasının bu etkiyi yaratıyor olması, birçok Marksist iktisatçının depresyonun Keynesçi politikalarla aşılabileceği yanılısamasına kapılmasına yol açıyor. Monthly Review ekolü, düzenleme okulu ya da David Harvey gibi, bütün kapitalizm ve kriz analizlerini eksik tüketim teorisi üzerine yerleştirmiş odakların bu yanılısamaya kapılması kolayca anlaşılabilir bir şey. Ama Anwar Shaikh gibi, hayatı boyunca eksik tüketim teorisine karşı mücadele vermiş, krizi geçmişte de bugün de kâr oranının düşüş eğilimi yasası temelinde açıklamış bir Marksist iktisatçı, doğru biçimde bir depresyon olduğunu tespit ettiği günümüz krizinin kamu harcamaları temelinde aşılabileceğini savunuyorsa, burada deşilmesi gereken bir sorun var demektir.⁵³ İşçi hareketinde ve solda Keynesçilik genel anlamıyla sosyal demokratik bir sınıflar arası uzlaşma ve reform politikasının teorik temelidir.⁵⁴ Çünkü kamu harcamaları, başka hiçbir maliyet getirmeden büyümeyi arttırıyorsa, her iki ana sınıfın da çıkarınadır demektir. Shaikh'in kendi teorisinin genel mantığına aykırı olarak Keynesçi kamu harcamalarına bu kadar güven duyması, ancak politik ufkunun son yılların ve onyılların umutsuz manzarası dolayısıyla "gerçekçi" reformlarla sınırlanmış olmasından kaynaklanabilir.

Depresyon döneminde ekonominin kamu harcamaları (veya para politikası) yoluyla Keynesçi yöntemlerle canlandırılması ancak geçici olabilir. Çünkü kamu harcamaları da, para miktarı da devletin özgürce, hiçbir tahdit olmaksızın arttırabileceği bedava armağanlar değildir. Bunları kullanmanın

51 Marcel ve Taïeb, a.g.y., s. 150.

52 *The Economist*, 5 Mayıs 2012, s. 8.

53 Shaikh'in son makalesini (bkz. dipnot 5) şu kaynaklarla karşılaştırınız: Anwar Shaikh, "Günümüz Dünya Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *Onbirinci Tez*, sayı 1, Kasım 1985 ve Anwar Shaikh, "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", N. Satlıgan/S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, a.g.y. içinde.

54 Tek tek teorisyenler ile bu politik tavır arasında bire bir zorunlu bir bağıntı olmadığını, bu konuda yazmış olduğumuz, yukarıda referans yaptığımız yazımızda Rosa Luxemburg üzerinden ortaya koymuştuk. Bu sefer de yukarıda saydığımız odaklardan en azından Monthly Review ekolünün böyle bir sosyal demokrat reformizm hayaline kucak açan bir ortam olmadığını ekleyelim. Harvey, son kitabında "ne yapmalı?" sorusunu tartışırken bu yöne meylenmiyor. Buna karşılık, düzenleme okulunun düzen içi karakterinden en ufak bir kuşku duyulamaz.

bedeli vardır. Kısaca değinelim. Birincisi, kamu harcamaları tam da daralan üretim dolayısıyla vergi gelirlerinin azaldığı bir dönemde bütçe açıklarına yol açarak kamu borçlarını şişirir. Şayet üretim alanında bir tahdit yoksa, artan üretim vergi gelirlerini de yükselteceğinden, bütçe açıkları da borçlar da bir süre sonra kapatılabilir. Ama şayet üretim alanında birtakım sorunlar tahdit oluşturuyorsa, büyüme yeniden tökezler, bütçe açığı yeniden büyür, kamu borcu ekonomiyi sıkıştırmaya başlar. Kamu harcamalarının kısılması zorunlu hale gelir. Bunu devlet kaale almayacak olursa, tahvil piyasasında yaşanan sarsıntılar sonucunda devlete verilen borcun faizinin aşırı yükselmesi, “piyasalar”ın (yani finansal sermayenin) devleti köşeye sıkıştırmasıyla sonuçlanır.⁵⁵ İkincisi, para miktarının artırılması ya da faiz oranının (bugün hemen hemen bütün ileri kapitalist ülkelerde olduğu gibi) sıfıra düşürülmesi, büyüme her şeye rağmen sınırlı kalırsa ciddi bir enflasyon tehlikesi yaratır.⁵⁶ Üçüncüsü, hem maliye politikası, hem de para politikası, şayet büyüme oranını ve üretimi arttırıyorsa, istihdamın artmasına ve ücretlerin yükselmeye başlamasına yol açar. Oysa, sermayenin krizini aşmak için ücretlerin geriletilmesi gerektiğine yukarıda değinmiştik. Dolayısıyla, büyümenin önünde yeni bir tahdit oluşur.

Kıscası, bir depresyon döneminde kamu harcamaları ve para politikası büyüme ve işsizlik alanlarında geçici bir rahatlama sağlayabilir, ama bu rahatlamanın kalıcı olabilmesi için üretim alanındaki sorunların çözülmüş olması gerekir. Oysa bu sorunların çözülmesi için önkoşulun sermayenin değersizleşmesi olduğunu yukarıda görmüştük. Büyümenin geçici olarak yükselmesi ise bu süreci engeller. Dolayısıyla, kriz çözülmemiş olarak kalır. Kalınca da aşırı kamu borçluluğundan, ucuz para politikasından ve ücret artışı doğan bütün sorunlar yeniden ve yeniden su yüzüne çıkar. Keynesçilik, bir ilk adımda depresyona çare olarak görünür, ama onu sürekli olarak yeniden depreştirir.

55 Biz burada dış dünyası olmayan bir kapitalizm varsayımı altında çalışıyoruz. Bu varsayım kaldırıldığı takdirde, metinde söylenenler, Avrupa'nın güney çeperindeki ülkeler ve İrlanda için somut açıklamalar haline gelir.

56 Aslında, bugün ileri kapitalist ülkelerde faiz oranı sıfır değildir, negatiftir. Çünkü, düşük de olsa, her ülkede bir miktar enflasyon vardır, dolayısıyla nominal sıfır faiz oranı, negatif reel faiz oranı demektir. Yani borçluya borç aldığı için üzerine para ödenmektedir! Metinde argümanı zorlaştırmamak için değinmediğimiz bir komplikasyona da bu vesile ile değinelim. Negatif reel faiz oranı politikası, devletin borçluluğunu arttırmasını teşvik ederek bir önceki sorunun daha da keskinleşmesine yol açar. (Bkz. *The Economist*, 24 Mart 2012, s. 68.)

Kapitalizmin tarihi gerilemesinin ifadesi

İçinden geçmekte olduğumuz büyük krizi, ne kadar doğru olursa olsun, yalnızca teknik bir anlamda kâr oranının düşüş eğiliminin 1960'lı yılların sonundan itibaren güncelleşmesinin ürünü olarak kavramak, öteki yaklaşımlardan ne kadar üstün olursa olsun, yetersizdir. Gerçek Marksist kavrayış, bu krizi kapitalizmin tarihsel gerilemesinin, yani üretici güçlerin daha ileri gelişmesinin önünde artık bir engel haline gelmesinin bir ifadesi olarak görmeyi gerektirir. Bu konuyu başka bir çalışmamızda ayrıntılı olarak ele almış olduğumuz için burada özetlemekle yetineceğiz.⁵⁷

Kapitalizm, küçük ölçekli ve birbirinden görelî olarak kopuk üretim birimlerinden oluşan ekonomiyi, elbirliği, manifaktür ve makineli fabrika üretimi (büyük sanayi) yoluyla adım adım toplumsallaştırır. Elde ettiği artı değeri arttırabilmek için üretici güçleri sürekli olarak daha karmaşık, daha büyük ölçekli bir üretim yönünde geliştirmek zorundadır. Üretim dört anlamda bütünüyle toplumsallaşır. Birincisi, tekil üretim biriminde hem ölçek büyür ve daha çok sayıda işçiyi tek bir üretim organizmasının parçası haline getirir; hem de her işçinin yaptığı iş ayrılmaz biçimde ötekilerin ve genel olarak kolektif işçinin emeğinin bir parçası haline gelir. İkincisi, özellikle emperyalist çağda, birçok üretim birimi, bu arada ayrı dallardan birimler de tek bir sermayenin çatısı altında toplanır ve birbirleriyle piyasadan bağımsız biçimde ilişkilendirir. Dev şirketler, holding, *keiretsu*, *zaibatsu* ve başka isimler altında çok sayıda üretim sürecini birbirine bağlar, şirket içinde planlama ekonominin koskoca adalarını piyasanın mantığından kopartır. Üçüncüsü, birbirlerinden bağımsız bir üretim planlaması içinde olan üretim birimleri, şirketler ve sektörler, bir ülke ekonomisi içinde karşılıklı olarak birbirlerine kopmaz bağlarla bağlanırlar, her biri birbirine muhtaç hale gelir. Dördüncüsü, dünya ekonomisinin bağrında bütün ekonomiler, sadece ticaret bağları ile değil, aynı zamanda sermaye ve işgücü akımları ile de birbirleriyle iç içe geçer, karşılıklı bir bağımlılık temelinde bütünleşirler.

Bu toplumsallaşma gittikçe artan ölçüde piyasanın üretimi tekil sermayedarın seçişlerine bırakan ve toplumsal bakımdan olaydan sonra (*ex post*) onaylayan mantığıyla çelişkiye girer, gittikçe daha fazla, daha büyük ölçekli, coğrafi olarak daha yaygın bir karakter taşıyan planlamayı gerekli hale getirir. Bu yüzden üretimin toplumsallaşması ile mülk edinmenin özel niteliği

57 "Kapitalist kriz mi, kapitalizmin krizi mi?", Sermin Sarıca (der.), *Tülay Arın'a Armağan: İktisat Yazıları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2010 içinde. Ayrıca bkz. Sungur Savran, "Capitalist Crisis or the Crisis of Capitalism?", E. Ahmet Tonak (ed.), *Critical Perspectives on the World Bank and the IMF*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2011.

Devrimci Marksizm

gittikçe daha fazla çelişki içine girer. Ama çoğunlukla inanıldığı gibi, bu çelişki sermayenin üretici güçlerin daha ileri doğru gelişmesine **mutlak** bir sınır getirmesi biçiminde çıkmaz ortaya. Sermaye (tek tek sektörlerde rekabetin/tekelin ihtiyacı, sermayenin amortismanının vb. gerekleri dolayısıyla ortaya çıkabilecek geçici ve mevzii durumlar dışında) ne temel bilimlerin araştırma kapasitesini tahrip eder, ne temel bilimlerin bulgularının yeni teknolojilere dönüştürülmesini engellemeye çalışır, ne de bu teknolojilerin üretim süreçlerinde kullanılmasını durdurur. Sermayenin üretici güçlerle içine girdiği çelişki, sermayenin kendi geliştirdiği üretici güçlerle başa çıkamaması biçiminde tezahür eder. Krizler, bu tezahürün belirgin anıdır. Marx'ın ifadesiyle:

Sanayinin ve ticaretin tarihi, onyıllardan beri, modern üretici güçlerin, modern üretim koşullarına karşı, burjuvazinin ve onun egemenliğinin varlık koşulu mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir. (...) Bu konuda, tüm burjuva toplumunun varlığını dönemsel yinelenmeleriyle her keresinde daha tehdit edici bir biçimde sorguya çeken ticari bunalımların sözünü etmek yeterlidir. Bu bunalımlar sırasında yalnızca mevcut ürünlerin değil, daha önce yaratılmış üretici güçlerin de büyük bir kısmı dönemsel olarak tahrip ediliyor.⁵⁸

İşte kapitalizmin tarihinin büyük depresyonları tam da bu isyanın en ileri biçimine büründüğü anlardır. İçinden geçmekte olduğumuz Büyük Depresyon bu anlamda kapitalizmin olanaklarını tüketmekte olduğunun yeni ve çarpıcı bir ifadesinden başka bir şey değildir.

Şarlo L'si, Komünizmin K'si

Günümüzün Büyük Depresyonu ilk patlak verdiğinde, krizin hızla sona ereceğini sanan iktisatçılar ile toparlanmadan kuşkusu olmamakla birlikte resesyonun biraz daha uzun süreceğini düşünenler arasındaki tartışmada, ilkinin görüşü V harfi ile (ani ve hızlı düşüş ardından hızla toparlanma), ikincisinin görüşü ise U (biraz daha uzun bir resesyon, biraz daha geç bir toparlanma) harfi ile sembolize ediliyordu. Ayrık duranlar arasında örneğin Nouriel Roubini'nin “çifte dip” (“double dip”, yani toparlanmayı ikinci

58 *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. M. Erdost, 3. Basım, Sol Yayınları, Ankara, 1993, s. 115.

bir resesyonun izlemesi) görüşü ise W harfi ile gösteriliyordu.⁵⁹ V'nin de U'nun da birer öngörü olarak iflas ettiği açıktır. Normal resesyonların etkisi en fazla bir-iki yıl hissedilirken, dördüncü yılını doldurmakta olan bu krizde gelişmiş ekonomilerin temel göstergelerinin hâlâ 2007 yılının düzeyine dönmemiş oluşu ("Proust endeksi"ni hatırlayın) bunun en açık göstergesidir. W şimdiden gerçekleşmiştir. ABD henüz yeniden resesyona düşmemiş olmakla birlikte, gerek Avro bölgesi ekonomileri, gerekse Britanya bugün "çifte dip" öngörüsüne uygun olarak yeniden resesyona girmişlerdir. Ne var ki, gerçekçi bir iktisatçı olarak yaptığı kötümser önerilerle son dönemde dikkatleri üzerine çeken, kimilerince "kâhin" olarak nitelenen, kendisi ise *Wall Street Journal* ile yaptığı bir görüşmede⁶⁰ Marx'ın "kehanetleri"ni öven Roubini'nin "çifte dip" öngörüsü, doğru çıkmakla birlikte, anlamca çok derin değildir. Çünkü beraberinde şu soruyu getirir: Peki ya sonra? En azından düz bir okuma, Roubini'nin ikinci resesyondan sonra dünya ekonomisinin düze çıkacağını düşündüğü izlenimini uyandırabilir. Bu ise bizce gerçekliğe bütünüyle aykırı olur. Roubini'nin ikinci "dip" gerçekleştikten sonra gelecek hakkında ne söyleyeceği şimdilik belirsizdir.

Biz Lehman Brothers'ın iflasıyla birlikte yaşanan çöküşün ertesinde, dünya ekonomisinin geleceği için V, U ya da W'nin hiç yeterli olmadığını ifade ederek, geleceği en iyi sembolize edecek harfin L olduğunu ileri sürmüştük. Yani düşüşün ardından uzun bir durgunluk. Durgunluğun uzun süreceğini vurgulamak için de Şarlo'nun uçları biraz havada pabuçlarını hatırlatarak bunun yatay bölümü uzun bir "Şarlo L'si" olacağını belirtmiştik.⁶¹ Meğer bu düşüncemizi paylaşan pek güçlü bir müttefikimiz varmış! Bir zamanlar (aynen Kemal Derviş gibi) Dünya Bankası'nda Başkan Yardımcısı (ve ayrıca baş ekonomist) görevinde bulunmuş ve bu sayede "Nobel İktisat Ödülü"

59 Bu "çifte dip" teriminin Türkçesi'nin öyküsü biraz komik. İngilizce'de dalmak, inmek, düşmek gibi anlamlar taşıyan "dip" sözcüğü, terimin Türkçesi'nde sanki İngilizce'de kelime Türkçe'deki ile aynı anlamı taşıyormuş gibi kullanılıyor. Tabii Roubini'ye, kendisinin amaçlamadığı bir şey söylenmiş oluyor: bu ikinci "dip" in (yani düşüşün) gerçekten Türkçe'deki anlamıyla bir "dip" olduğunu Roubini belki de söylemiyor. Belki bir üçüncü ve daha derin düşüş de olabilir. Terimin daha doğru bir çevirisi örneğin "çifte daralma", "çifte gerileme", haydi daha aslına yakın olacaksa "çifte düşüş" olabilirdi. Ama Türkçe literatürde "çifte dip" çok yaygın olarak kullanıldığından biz de galatı meşhur kuralınca onu kullanıyoruz.

60 "Karl Marx was right", *Wall Street Journal*, 12 Ağustos 2012, <http://online.wsj.com/video/68EE8F89-EC24-42F8-9B9D-47B510E473B0.html>.

61 "V mi, U mu, Şarlo L'si mi?" *Mavi Defter*, 1 Mart 2009, http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=658:v-mi-u-mu-sarlo-lsi-mi&catid=55:sungursavran&Itemid=93. Aynı yazı bu dergide de yayınlandı: *Devrimci Marksizm*, sayı 9, Mart 2009. Ayrıca bkz. "Şarlo L'si", *Radikal*, 26 Haziran 2010.

olarak anılan İsveç Merkez Bankası ödülüne layık görülmüş⁶², ama daha sonra aniden “küreselleşme”nin ve neoliberal ana damarın bir eleştirmeni haline gelen Joseph Stiglitz’in kriz patlak verir vermez, Amerikan ekonomisinin geleceğinin en iyi L harfiyle temsil edilebileceğini yazdığını öğrenmiş bulunuyoruz.⁶³ Bunu keşfetmemizi olanaklı kılan ise, bu teşhisinde 2012 yılında da ısrar ediyor olduğunu ortaya koyan yeni bir demeci.⁶⁴

Roubini ve Stiglitz 2008’de içine girmiş olduğumuz krizin derinliğini erkenden teşhis eden burjuva iktisatçılarından. Solda daha çok saygı gören bir başka Nobel sahibi Krugman krizin ağırlığını vurgulamakla birlikte bir süre kararsız kalmıştı. Bizim Şarlo L’si nitelememizi yaptığımız aşamada o henüz İMF terminolojisi olan “Büyük Resesyon”u kullanıyor, yine de yaşanan krizi Büyük Depresyon ile karşılaştırdığında dönemin bir “yarım Büyük Depresyon” olduğunu belirtiyordu.⁶⁵ Ne var ki, 2009 baharından itibaren doğan yanlısamalar (“yeşil filizler” tartışması hatırlansın) 2010 Mayıs’ında Yunan depremi ile sarsılınca, Krugman da aşikâr gerçeği teslim eden gerçekçi iktisatçılar kervanına katılarak içinden geçmekte olduğumuz dönemin “Üçüncü Depresyon” olduğunu teslim edecekti.⁶⁶

Yine de bu eğlenceli öyküler bize Marksist Büyük Depresyon tespiti ile burjuva iktisatçıların teşhisi arasındaki farkları unutturmamalı. Burjuva iktisatçıları böyle bir saptamayı ekonomik alanla sınırlı tutar, buradan teorik olarak temellendirilmiş siyasi, ideolojik vb. sonuçlar çıkarmazlar. Oysa bizim için içine girilen dönem, karakteri gereği, toplumsal yaşamın ekonomi dışında kalan bütün öteki alanlarını da köklü olarak etkilemekle kalmaz. Büyük Depresyon’un nasıl bir çözüm ile sonuçlanacağı doğrudan doğruya sınıf mücadelelerinin ve politik gelişmelerin sonucu olarak belirlenir. Başka biçimde söyleyelim: **Bir kez bir Büyük Depresyon dönemi başladığında, artık baskın unsur ekonomi değildir, politikadır.**

İkincisi, onlar için kapitalizmin krizi çözmesi zor olabilir ama kapitalizm krizi şöyle ya da böyle çözecektir. Biz ise bu krizin kapitalizmin devrilme-

62 Stiglitz’in Dünya Bankası’ndaki görevi 1997-2000 yılları arasına düşüyor. Nobel Ödülü’nü ise 2001’de alıyor!

63 Joseph Stiglitz, “Reversal of Fortune”, *Vanity Fair*, Ekim 2008.

64 “Joseph Stiglitz’s simple, 4-step plan to solving America’s debt crisis”, 10 Ağustos 2011, <http://finance.yahoo.com/blogs/daily-ticker/joseph-stiglitz-simple-4-step-plan-solving-america-120134116.html>. Stiglitz burada L biçimini alacak bir gelişmenin ABD ekonomisi için “en iyi senaryo” olduğunu söylüyor. Ayrıca, L harfinin Japonya’nın iki onyıldır yaşadığı duruma da işaret ettiğini belirtiyor. Yani Stiglitz en az bizim kadar ciddiye alıyor krizi.

65 Aktaran E. Ahmet Tonak, “Büyük Resesyon? Yarım Depresyon?”, *BirGün*, 11 Nisan 2009.

66 Paul Krugman, “The Third Depression”, *New York Times*, 27 Haziran 2010.

siyle ve sosyalizmin kurulmasıyla sonuçlanabileceğini söylüyoruz.

Ölümüne bir mücadele başlamıştır. Ya burjuvazi işçi sınıfına, emekçilere, ezilenlere, gençliğe sefaleti dayatarak, muhtemelen ağır savaşlar yaşatarak, hatta insanlığı barbarca uygulamalara maruz bırakarak krizini çözecektir; ya da işçi sınıfı toplumun çoğunluğunu kendi etrafında toplayarak iktidarı eline alacak ve tarihsel olarak gününü tamamlamış, her hücrelerinden şiddet ve sefalet fıskırmaya başlayan kapitalist sistemi ortadan kaldıracaktır. Ara yol yoktur.

Bu böyle ise, işçi sınıfından, emekçilerden ve ezilenlerden yana olan herkes, olağan bir dönemde yaşamadığımızı, mücadelelerin sonucunda insanlığın, uygarlığın, hatta bütün canlıların ve gezegenin geleceğinin belirleneceğini fark ederek mücadelenin içine girmelidir. Son otuz yılı “devrimler çağı bitti” diye geçirenler, sınıf mücadelesine veda edenler, şimdi, Arap devrimleri ve Avrupa’nın güneyinde yaşanan sınıf mücadeleleri bu temelsiz tezlerini yerle bir edince, devrime deprem gibi, sel gibi, tsunami gibi kendiliğinden olup bitecek bir şey gibi bakmaya başladılar. Hatta “tamam devrim olabilir, ama bakın başarılı olamıyor” gibilerden artçı bir savunma hattına çekildiler. Onlara, devrimlerin zafere kavuşmasının koşulunun işçi sınıfı karakteri taşıyan devrimci partiler ve bu partileri bir araya getiren bir devrimci Enternasyonal, bir dünya partisi olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Öyleyse beklemekle olmaz. İnsanlığı seven bugünden tezi yok işçi sınıfının devrimci partisini inşa etme mücadelesine katılmalıdır. Şayet bu mücadele başarıya ulaşırsa, krizin geleceğini en iyi anlatacak harf K olacaktır. Komünizmin K’si.

Mayıs 2012